

Rafał G. Nowicki

historyk sztuki, artysta grafik art historian, graphic artist

Poznanie turystyczne jako element ochrony wartości dziedzictwa kultury

Tourist cognition as an element of the protection of cultural heritage value

Abstrakt

Przedmiotem niniejszych rozważań jest zagadnienie społecznej ochrony dziedzictwa kulturowego jako obszaru potencjalnego oddziaływania turystyki. Cel artykułu koncentruje się wokół ukazania edukacyjnego potencjału praktyk poznania turystycznego i ich roli w budowaniu więzi z dziedzictwem kulturowym. Autor w oparciu o literaturę przedmiotu oraz obserwacje uczestniczące rozpatruje intelektualny i emocjonalny kontekst tej specyficznej relacji pomiędzy poznaniem a ochroną. Główny wątek dociekań dotyczy specyfiki zachowań turystów w spotkaniu z dziedzictwem kulturowym i edukacyjnych implikacji tegoż spotkania, które w rezultacie umożliwiają refleksyjną postawę względem reliktyw przeszłości, pozwalając na kształtowanie zachowań sprzyjających ochronie wytworów dawnej kultury. Zważywszy na masowość podróży turystycznych w świecie zachodnim, poznanie turystyczne pomimo wielu niedoskonałości i ograniczoności wydaje się odgrywać żywotną rolę w procesie społecznej ochrony reliktyw przeszłości. Szczególne znaczenie ma tutaj emocjonalna strona poznania, co potwierdza tezę, że to emocje otwierają drogę do rozumienia i stymulacji postaw ludzi w procesie społecznej reprodukcji dziedzictwa.

Słowa kluczowe: poznanie turystyczne, ochrona dziedzictwa kulturowego, turystyka kulturowa, wartości zabytkowe

Abstract

The subject of this article is the issue of the social protection of cultural heritage as a sphere of the potential influence of tourism. The objective is to show the educational potential of tourist cognition practices and their role in creating bonds with cultural heritage. The author analyses the intellectual and emotional aspects of this specific relationship between cognition and protection based on the literature on this subject and his own observations. The main subject of consideration is the specific behaviour of tourists coming into contact with cultural heritage and the educational outcomes of that contact, which enable adopting a reflective attitude towards the relics of the past and thus enable shaping behaviours favourable to the protection of cultural property. Taking into account the prevalence of tourism in the West, tourist cognition, despite its many imperfections and limits, seems to play an active part in the process of the social protection of relics of the past. The emotional aspect of cognition occupies a prominent role in this respect, which supports the thesis that emotions open the way to understanding and stimulating people's attitudes in the process of social regeneration of heritage.

Keywords: tourist cognition, cultural heritage protection, cultural tourism, historic value

PRESZŁOŚĆ ZAWARTA W NASZYM POZNANIU i pamięci wpływa na kształt wielu dziedzin współczesnego życia, począwszy od sfery polityczno-ideologicznej (np. interpretacja przeszłości traktowana jako narzędzie władzy), poprzez społeczno-kulturową (np. kształtowanie tożsamości i relacji społecznych), estetyczną (np. aranżacja przestrzeni miejskiej i wzornictwo przemysłowe), a nawet psychologiczną (np. kształtowanie poczucia bezpieczeństwa dzięki identyfikacji swojego miejsca na ziemi). Ranga tych oddziaływań sprawia, że poziom zainteresowania oznakami przeszłości został dziś uznany przez niektórych badaczy (m.in. Pierra Nora¹, Jana Assmanna²) za istotny wskaźnik charakteryzujący kulturalną kondycję społeczeństwa³, co zapoczątkowało szeroki dyskurs – głównie w naukach humanistycznych i społecznych.

THE PAST EMBEDDED IN OUR COGNITION AND memory influences many spheres of contemporary life, starting from the political and ideological sphere (e.g. interpretation of the past as a tool of power), to the social and cultural sphere (e.g. shaping identity and social relations), the aesthetic sphere (e.g. urban design and industrial design), and even the psychological sphere (e.g. shaping the sense of security resulting from the identification of one's place in the world). The scope of these influences has made some scholars (e.g. Pierre Nora¹, Jan Assmann²) declare the level of interest in relics of the past a significant indicator of the cultural condition of society³, which has given rise to a broad discourse – predominantly in the humanities and social sciences. A reflective attitude towards one's own history has become a yardstick by

Refleksyjna postawa względem własnej historii stała się wyznacznikiem jakości człowieczeństwa⁴. Ujmując rzecz metaforycznie – tym, co człowiek poznaje w kontekście historii, jest ostatecznie on sam⁵.

Poznanie, zapamiętywanie i zapomnianie to zjawiska przynależne temu samemu dziejotwórczemu procesowi, w którego ramach dokonuje się wszelkie tworzenie, utrwalanie i przemijanie. W równym stopniu ów proces dotyka i substancji, i związanych z nią treści; tak samo odnosi się on do materii, jak i do jej znaczeń – innymi słowy dotyczy on wszelkich form istnienia rudymetów przeszłości. Wszechmoc działania czasu to nie tylko procesy erozyjne, skutkujące powolnym unicestwianiem materii, to także będące wyrazem przemian społecznych, kulturowych, politycznych fluktuacje pamięci społecznej i indywidualnej oraz związane z tym reinterpretacje przeszłości.

Ludzie kolekcjonują nie tylko rzeczy, ale także myśli, słowa i fakty, tworząc realną przestrzeń komunikacji, przez którą przemieszczają się i dzięki której trwają idee dawnych kultur⁶. Nerozerwalnie wiążą się one z terażniejszością, lecz jednocześnie towarzyszy im niepewność co do ich przyszłych losów. Wprawdzie za Marcinem Kulą⁷ można przyjąć, że depozytariuszem przeszłości jest niemal każdy stary zachowany do dziś przedmiot, zatem nośnikiem pamięci o przeszłości jest dosłownie wszystko; wiemy jednak, że nie cały przekaz dawnych kultur jest lub będzie dziedzictwem kulturowym, a tylko to, co w społecznej perspektywie uznane zostanie za wartościowe i tym samym godne ocalenia oraz przekazania następnym generacjom. Zwrócił na to uwagę m.in. Maurice Halbwachs przekonując, że pamięć o przeszłości jest w istocie społecznym procesem rekonstruowania i redefiniowania przeszłości⁸. Pamięć o przeszłości ma wobec tego swoją dynamikę i jest zmienna – uważa Barbara Szacka⁹ – stanowi bowiem przestrzeń, gdzie ścierają się tworzone z różnych punktów widzenia obrazy przeszłości.

Tak więc przeszłość (podobnie jak sztuka), która sama w sobie jest pozbawiona treści i formy, nabywa je dopiero w kontekście interpretacji terażniejszości i decyzji kolejnych pokoleń. Z tej przyczyny każda terażniejszość „uświadamia sobie” nieco inną przeszłość¹⁰. Przeszłość i terażniejszość są więc formami symbiozy wielu różnych klisz czasu. Sugestywną metaforą nakładania się przestrzeni różnych epok są przykłady graffiti na renesansowych murach Via Belle Arti w Bolonii

which to measure the quality of humanity⁴. Metaphorically speaking – what man explores and discovers in the context of history is ultimately himself⁵.

Exploring, remembering and forgetting are phenomena inherent in the same history-making process which incorporates all the creating, establishing, and passing away. The process affects both the substance and the associated contents to an equal extent; it influences the matter and its meanings in the same manner – in other words, it concerns all forms of existence of the rudiments of the past. The omnipotence of time is not only erosive processes resulting in the slow annihilation of matter, but also fluctuations of social and individual memory, reflecting social, cultural, and political changes, and the associated reinterpretations of the past.

People collect not only things, but also thoughts, words, and facts, creating a real communication space in which the ideas of old cultures exist and through which they move⁶. They are inextricably linked to the present, but at the same time are accompanied by uncertainty about the future. Although we may agree with Marcin Kula⁷ that nearly every old object that has survived to this day is a custodian of the past, hence virtually everything is a carrier of memory of the past; however, we know that not all relics of old cultures are or will become cultural heritage, but only items declared valuable by society and thus worth saving and passing on to the next generations. This was the observation of Maurice Halbwachs, among others, who argued that memory of the past is in fact a social process of the reconstruction and redefinition of the past⁸. Memory of the past has its own dynamics and is mutable – Barbara Szacka believes⁹ – as it is space where images of the past created from many different points of view clash with one another.

Therefore, the past (just like art), which in itself is devoid of form and substance, acquires them in the context of the interpretation of the presence and decisions of the subsequent generations. For this reason, each presence “becomes aware” of a slightly different past¹⁰. Thus, the past and the presence are forms of the symbiosis of many diverse snapshots of time. A meaningful metaphor of the overlap of the spaces of various epochs is the graffiti on the Renaissance walls of Via Belle Arti in Bologna (fig. 1). This slightly exaggerated example shows the juxtaposition of values which carry

(il. 1). Ten nieco przerysowany przykład pokazuje zestawienie obcych znaczeniowo wartości tworzących nową symboliczną relację, której elementów nie da się już rozdzielić. Etykietowanie terenu w staromiejskiej przestrzeni jest ewidentnym dowodem dominacji współczesnej kultury nad dawną, nakładania się warstw nowego porządku na stary i w sensie materialnym, i ideowym.

Jednym z obszarów aplikacji przekazu przeszłości jest obszar czasu wolnego, zwłaszcza jego wymiar związany z mobilnością człowieka – turystyka. Turyści to ogromna grupa potencjalnych odbiorców transmisji przeszłości. Dla wielu ludzi turystyka jest jedyną możliwością osobistej partycypacji w kulturze przeszłości. Niektóre elementy dziedzictwa oraz instytucje kultury istnieją i trwają głównie dla turystów i dzięki turystom. Tym samym turystyka jako przestrzeń kontaktu z dziedzictwem kulturowym może być istotnym ogniwem działań związanych z jego ochroną. Wiadomo, że jednym z warunków przetrwania dziedzictwa kulturowego jest odpowiedzialne jego zagospodarowanie i wykorzystanie. Wydaje się jednak, że prymarnym elementem ochrony jest poznawczy i wychowawczy potencjał, który tkwi w turystyce i który ma moc oddziaływania na postawy oraz reakcje względem rudymetów przeszłości.

Niniejszy szkic jest refleksją nad zagadnieniami różnorodności i plastyczności poznania turystycznego oraz jego finalnych implikacji względem ochrony dziedzictwa kulturowego. Autor przyjął za Stanisławem Ossowskim¹¹, że dziedzictwo kulturowe to nie tylko substancjalne i niematerialne relikty historii, ale przede wszystkim dziedziczone postawy i reakcje ludzi względem tychże reliktyw. Edukacyjny potencjał turystyki stanowi dzisiaj ważny obszar, gdzie owe postawy mogą dojrzewać jako jeden z czynników

1

different meanings but which develop a new, symbolic relationship whose elements can no longer be separated. The marking of old town space is strong evidence that contemporary culture has dominated the old culture, that layers of the new order overlap the old order both in material and ideological terms.

One of the areas where the voice of the past can be clearly heard is the leisure time, especially its dimension related to the mobility of man – tourism. Tourists are a large group of potential receivers of the transmissions of the past. For many people, tourism is the only possibility for personal participation in the culture of the past. Some components of cultural heritage and some cultural institutions exist and operate predominantly for tourists and thanks to tourists. Hence, tourism as space of contact with cultural heritage can be a major link in activities related to its protection. The conditions for the preservation of cultural heritage are known to include responsible use and management. However, it seems that the primary element of protection is the cognitive and educational potential of tourism, which has the power to influence attitudes and responses to the rudiments of the past.

This outline is a reflection on the issues of the diversity and flexibility of tourist cognition and its ultimate implications for the protection of cultural heritage. The author agrees with Stanisław Ossowski¹¹ that cultural heritage covers not only material and intangible relics of the past, but also, and most importantly, the inherited attitudes and responses of people to those relics. The educational potential of tourism is

1. Via delle Belle Arti w Bolonii. Graffiti na zabytkowych ścianach renesansowych pałaców miejskich są swoistym znakiem czasów, symbolicznym *exemplum* nakładania się elementów należących do różnych epok. Fot. A. Nowicka

1. Via delle Belle Arti in Bologna. Graffiti on the old walls of Renaissance palaces are a token of modern times, a symbolic example of the overlap of elements belonging to different epochs. Photo by A. Nowicka

odgrywających istotną rolę w inicjowaniu społecznego procesu ochrony spuścizny przeszłości. Inaczej mówiąc, procesy poznawcze składające się na turystyczne poznanie, tj. wrażenia, emocje, percepcja, uwaga, uczenie się, pamiętanie, komunikacja, myślenie i inne, w odpowiednich warunkach mogą modyfikować postawy afirmatywne i sprzyjające przetrwaniu zwiedzanych obiektów. Tezę tę wsparto, odwołując się do myśli wybranych autorów, którzy z różnych teoretycznych i praktycznych pozycji akcentują specyfikę turystycznego poznania – jego relacyjność i zmienność, która sprawia, że w rzeczywistości często nie podlega ono jednoznacznie żadnemu teoretycznemu modelowi.

Praktyki turystycznego poznania

Pojęcie poznania należy rozumieć jako czynność, która w pole świadomości człowieka wprowadza „informację o czymś”¹². Pojęcie to odnosi się także do wiedzy, czyli wytworów owej czynności. W turystyce termin procesów poznawczych uwzględnia różnorodne formy poznania: wrażenia, percepcję (w tym towarzyszące percepcji stany emocjonalne nazywane „doznaniem”), uwagę, uczenie się, pamiętanie, komunikację, myślenie, rozumowanie¹³. W samej rzeczy poznanie ma tu więc dwa wymiary: kognitywny (intelektualny) oraz afektywny (emocjonalny).

W potocznym myśleniu oraz w humanistycznym dyskursie akademickim dotyczącym zjawiska podróży utrwaliła się kreślona zwykle w pejoratywnym świetle figura przeciętnego turysty hołdującego konwensom, stereotypom i ogólnikom. Poznanie turystyczne zostało tu powiązane z powierzchownością informacji i impresyjnością przeżyć¹⁴. Przyjęło się uważać, że turyści nie oczekują merytorycznych komentarzy na temat zwiedzanych obiektów, że chcą jedynie zabawy i przeżycia niepowtarzalnych emocji¹⁵. Jak zauważa Elżbieta Tarkowska¹⁶, w turystycznej *praxis* przeszłość postrzegana bywa jako uporządkowany tematycznie i cenowo rezerwuar spreparowanych na potrzeby turystycznego rynku informacji, jako hurtownia wspomnień, z której można dowolnie pobierać bardziej atrakcyjne lub użyteczne wątki. W tej optyce przeszłość zarysowuje się nie jako skarbiec mądrości¹⁷, ale przeistacza się w obliczony na krótkotrwałość przeżyć przedmiot konsumpcji i cały proces w konsekwencji

currently an important area where those attitudes can mature as one of the factors which play an important role in initiating the social process of heritage protection. In other words, under appropriate conditions, cognitive processes comprising tourist cognition, i.e. impressions, emotions, perception, attention, learning, remembering, communicating, thinking, and others, are capable of influencing affirmative attitudes favourable for the preservation of monuments. This thesis was supported by references to the works of selected authors who describe the nature of tourist cognition – its relativity and changeability, which in fact often prevents the development of any theoretical models – from various theoretical and practical points of view.

The practices of tourist cognition

Cognition should be understood as an activity which introduces “information about something”¹² into human mind. This concept also refers to knowledge, i.e. a product of this activity. The cognitive process in tourism allows for various forms of cognition: impressions, perception (including emotional states accompanying perception, referred to as “sensations”, attention, learning, remembering, communicating, thinking, and reasoning¹³). Thus, cognition has two dimensions here: a cognitive (intellectual) one and an affective (emotional) one.

Prevalent opinions and academic discourse concerning the phenomenon of travel have perpetuated the figure of an average tourist embracing conventionalities, stereotypes, and generalities, usually put in a negative light. Tourist cognition has become associated with the superficiality of information and evanescence of experiences¹⁴. It is commonly believed that tourists do not expect any substantive comments concerning visited places but only expect entertainment and unforgettable emotions¹⁵. As has been pointed out by Elżbieta Tarkowska¹⁶, in the tourist *praxis*, the past is sometimes considered to be a reservoir of information prepared for the needs of the tourist market, categorised according to the subject and price, or a store of memories from which the more attractive or useful threads can be freely imbibed. Thus conceived, the past is not a fount of wisdom¹⁷, but an object of consumption based on short-lived experiences, and

prowodzi – zdaniem niektórych autorów¹⁸ – do zużycia wiedzy historycznej i zagubienia linearnego postrzegania historii. Spójną wiedzę turysta zaczyna zastępować pakietem podstawowych informacji, a nad intelektualnymi doznaniem zaczyna przeważać aspekt zmysłowy¹⁹. Nie ulega wątpliwości, że umasowienie turystyki w ciągu ostatnich kilkudziesięciu lat sprawiło, że doświadczenie turystyczne przestało być udziałem wąskich elit i stało się dostępne dla szerokich mas, ale jednocześnie często musiało być poddawane standaryzacji i uproszczeniu²⁰.

Wprawdzie współcześnie jedną z głównych przyczyn standaryzacji przekazu wiedzy w masowej turystyce jest podporządkowanie turystów uproszczonej logice elektronicznej komunikacji związanej z dominacją nowych technologii informatycznych²¹, niemniej doniesienia o naskórkowości turystycznego poznania znane były już w dawnych wiekach. W pewnym stopniu wskazuje to na ponadczasową wspólnotę „turystycznej mentalności”, niezależną od poziomu cywilizacyjnego, a zakorzenioną w społecznym i duchowym wymiarze kultury. W turystycznym doświadczeniu świata niejednokrotnie przeważa bowiem ciekawość świata skoncentrowana nie tyle na detalach i monotonicznych dydaktycznych wykładach, ile na ekscytujących i efektownych lub co najmniej intrygujących sensacjach, rewelacjach i ciekawostkach. Dowody tego znajdujemy w dawnych przewodnikach, informatkach i zaleceniach dla podróżnych, m.in. u Augusta F. Moszyńskiego w jego XVIII-wiecznych relacjach, w których wytykał ówczesnym turystom płytszą i pozorne zainteresowanie zwiedzanymi obiektami²². W XIX wieku można już mówić o fenomenie „bańki środowiskowej”, będącej jednoznacznym wyrazem powierzchowności kontaktu przyjezdnych z recepcyjną kulturą²³. Warto tu przywołać przestrożę Pawła Muratowa²⁴, który na początku XX stulecia w swoich przepełnionych ogromnym wyczuciem historii tekstach podróżniczych z obawą rysował wizję przyszłych czasów, kiedy bardziej godna dla starożytnych pamiątek okazać się może perspektywa unicestwienia ich przez czas i przyrodę, niż obojętne ludziom i bezproduktywne wegetowanie w muzeach. Przestrzeń turystyki traktowana w naukach humanistycznych jak soczewka, ogniskująca żywotne zjawiska współczesnej kultury, wyraźnie więc uzewnętrznia niepokoje dotyczące kondycji współczesnego człowieka. Ciągłość

consequently – as some authors believe¹⁸ – the whole process leads to the impoverishment of historical knowledge and the loss of the linear perception of history. Tourists begin to replace comprehensive knowledge with packages of basic pieces of information and intellectual experiences start yielding to sensory experiences.¹⁹ Undoubtedly, due to the fact that tourism has become immensely popular over the last decades, tourist experience has stopped being the privilege of the small elite and has become available to great numbers of people, however, at the same time, it has frequently had to be standardised and simplified²⁰.

Nowadays, one of the main causes of the standardisation of knowledge offered in mass tourism is the submission of tourists on the simplified logic of electronic communication related to the prevalence of new information technologies²¹; however, stories of the superficiality of tourist cognition were already known in the previous centuries. To some extent, it is evidence of the timeless commonality of the “tourist mentality”, irrespective of the level of civilisation and rooted in the social and spiritual dimension of culture. Frequently, the main element in experiencing the world by tourist is curiosity of the world concentrating not on details and dreary lectures, but on exciting and spectacular or at least intriguing sensations, revelations, and titbits. We find evidence of such approach in old tourist guides, information brochures, and recommendations for travellers. For instance, the 18th-century accounts of August F. Moszyński contain unfavourable comments on the shallowness of tourists and feigned interest in visited places²². The 19th century already saw the phenomenon of “environmental bubble”, being indisputable evidence of the superficiality of tourists’ contacts with the local culture²³. This is a good moment for a reference to the warnings of Paweł Muratow²⁴, who, at the beginning of the 20th century, in his travel accounts, written with great sensitivity, presented the picture of a future in which it might be a better option for ancient relics to be destroyed by time and nature than to meet with human indifference and have a pointless existence in museums. In the humanities, tourism is treated as a lens focusing the widespread phenomena of contemporary culture, and thus embodies concerns over the condition of contemporary man. Cultural continuity is based on achievements of civilisation passed

kulturowa opiera się na przekazywanym z pokolenia na pokolenie dorobku cywilizacji, ale gdy społeczna świadomość tego dziedzictwa zostanie rozmazana, to może się okazać, że następne pokolenia będą poświęcać swój potencjał na odkrywanie tego, co już dawno temu zostało odkryte²⁵.

Zaznaczające się głównie w obszarze masowej turystyki zjawisko absorbowania niewymagających merytorycznie treści budziło krytykę nie tylko ambitnych podróżników w przeszłości, ale niepokoi także współczesnych obserwatorów kultury. W latach 70. XX wieku Dean McCannel²⁶ ubolewał, że charakterystyka intelektualnych aspiracji przeciętnego nowoczesnego turysty zaczyna coraz częściej wywoływać dezaprobatę i prowokuje do kpin. Obecnie pogląd ten zdaje się nie tracić na aktualności. Na przykład Wojciech Burszta²⁷ wizerunkowi goniących za sensacją turystycznych oglądaczy przeciwstawia intelektualny model podróży pojmowanej jako procedura poznawcza. Zwiedzanie traktuje on jak spotkanie z nowością, jako domenę kontemplacji piękna i proces nauczania. Widzi w tym związek pomiędzy estetycznym przeżyciem a rozumieniem, który sprawia, że podróżowanie staje się drogą do poznania²⁸ i wewnętrznego doskonalenia się. Poniekąd słusznie też zauważa Zofia Rosińska²⁹, że przypominanie przeszłości rości sobie pretensje do prawdziwości i rzetelności przekazu, toteż turystę należałoby chronić przed powierzchownością i upraszczaniem treści poznawczych. Turysta nie powinien pozostawać li tylko kolekcjonerem ciekawostek, nie odczuwając potrzeby ich zrozumienia i należytego przeżycia³⁰. Oto bowiem wcale nie publiczność musi decydować o tym, co ogląda, lecz jej życzenia powinny być uwarunkowane przez to, co się jej oferuje³¹.

Uprawianie turystyki przynależy do obszaru czasu wolnego, a więc uczestnictwo w turystyce powinno być rozpatrywane w kontekście jego definicyjnych wyznaczników, którymi są m.in. nieobligatoryjność oraz poczucie przyjemności i dobrostanu. Sfera czasu wolnego jest przeto domeną swobody i fakultatywności. Jednakowoż kultura wysoka i profesjonalna nauka wprowadza odbiorców w świat wyszukanych treści, które wymagają wysiłku i zaangażowania, tj. podjęcia czynności nierzadko nie do zaakceptowania w czasie wolnym przeznaczonym na przyjemności³², natomiast kultura popularna, która obejmuje także dziedzinę

down from generation to generation; however, if social awareness of this heritage fades, it may turn out that the next generations will expend their efforts on discovering things which have been discovered long before²⁵.

The tendency to absorb undemanding contents, noticeable predominantly in the area of mass tourism, was criticised by ambitious travellers in the past but also raises concerns of contemporary observers of culture. In the 1970s, Dean McCannel²⁶ complained that more and more often, the intellectual aspirations of an average modern tourist were criticised and ridiculed. It seems that this view remains valid also today. Wojciech Burszta²⁷, for instance, juxtaposes the image of tourists-observers, seeking cheap excitement, with the intellectual model of travel as a cognitive procedure. Burszta treats sightseeing as an encounter with the new, as a domain of the contemplation of beauty, and as a learning process. He sees a connection between aesthetic experience and understanding; that connection makes travel a path to comprehension²⁸ and self-perfection. It is also possible to agree to some extent with the opinion of Zofia Rosińska²⁹ that truthfulness and accuracy are fundamental to recalling the past, and tourists should be protected against superficiality and simplification of contents. Tourists should not limit themselves to collecting interesting facts without feeling the need to understand and experience them³⁰. The audience does not need to decide on what it watches; its wishes should be shaped by what it is offered³¹.

Tourism falls into the domain of leisure time and thus participation in tourism should be considered in the context of its defining elements, which include voluntariness, pleasure, and a sense of welfare. Leisure time is associated with ease and freedom of choice. However, high culture and professional science introduce their consumers to a world of sophisticated contents which require efforts and involvement, i.e. undertaking activities which are often unacceptable in leisure time³², whereas popular culture, which also covers tourism, is predominantly culture which is experienced and not addressed intellectually³³.

However, when it comes to the most important issue in our considerations, i.e. the protection of cultural heritage by shaping appropriate attitudes of its heirs, it seems that it is not absolutely essential to push

turystyki, to głównie kultura przeżywana i doświadczana, a nie traktowana z pozycji intelektu³³.

Zważywszy jednak na kwestię w niniejszych rozważaniach najistotniejszą, tj. ochronę dziedzictwa kulturowego poprzez kształtowanie właściwych względem niego postaw jego spadkobierców, nie wydaje się bezwzględnie istotne, aby wtłaczać turystę w narracyjno-poznawczy proces recepcji przeszłości. Podczas gdy jedni krytykują poziom erudycji i kompetencji kulturowych przeciętnego turysty, inni próbują umotywować sens połowiczności turystycznego poznania, wychodząc z założenia, że wcale nie jest konieczne, aby świadomość dziedzictwa przeszłości musiała przyjmować postać pogłębionej i usystematyzowanej szczegółowej wiedzy³⁴. Podkreśla to wyraźnie Stefan Morawski, który cytując Alexandra Baumgartena, wyraża opinię, że każde poznanie jest drogą do prawdy, każde poznanie może wzbogacać umysł ludzi i ludzkiego ducha³⁵, nawet jeśli zamiast kompletnej opowieści akcentowane są pojedyncze fakty i nieciągłości³⁶. Stosunkowo dużo miejsca poświęca temu Stuart Hall³⁷, którego prace dowodzą, że migawkowość turystycznego poznania nie wyklucza faktu przyjmowania przez turystów postaw aktywnych i zaangażowanych w odbiór oferowanych im treści. Staje się to szczególnie istotne, gdy uwzględnimy, że procesy edukacyjne przebiegają w szerokim obszarze kultury popularnej, stanowiącej przecież środowisko wychowania człowieka, a teksty popkultury, często zresztą absorbowane w produktach turystycznych, pod wieloma względami kształtują świadomość i postawy współczesnego człowieka³⁸. W tej sytuacji nawet zagadnienie rytuałów turystycznych (np. fotografowanie, kupowanie pamiątek, wysyłanie widokówek), uznawanych za świadectwo powierzchowności turystycznego doświadczenia, wydaje się jedynie zewnętrznym przejawem turystycznego stylu życia, niewiele mówiącym

tourists into a narrative-cognitive process of the reception of the past. Whereas some people criticise the level of erudition and cultural competence of an average tourist, others try to justify the partialness of tourism cognition, assuming that the awareness of the heritage of the past does not need to take the form of profound, detailed, and systematized knowledge³⁴. This is strongly emphasised by Stefan Morawski, who, quoting Alexander Baumgarten, expresses the opinion that cognition always leads to the truth, that it can always enrich human mind and human soul³⁵, even if instead of a complete story, only single facts and discontinuities are highlighted³⁶. This issue is relatively broadly discussed by Stuart Hall³⁷, whose works prove that the “snapshot-like” quality of tourist cognition does not preclude tourists from adopting an active attitude and taking keen interest in the reception of contents offered to them. This becomes particularly important if we take into account the facts that educational processes take place in the vast area of popular culture, which constitutes an environment in which people are brought up, and that works of pop culture, which, incidentally, are often incorporated into tourism products, shape the awareness and attitudes of contemporary man in many respects³⁸. In this situation, even tourist rituals (e.g. taking photographs, buying souvenirs, and sending postcards), which are considered to be evidence of the superficiality of the experiences of tourists, seem to be only a manifestation of a tourist lifestyle which does not say much about the quality of cognition. According to Anna Wiczorkiewicz³⁹, souvenirs are a type of naive imitation of real or imagined elements of the past reformulated into tourist

2. Witryna z pamiątkami w Centrum Informacji Turystycznej w Rawennie. Pamiątki turystyczne często są postrzegane jako imitacja i wielkoseryjna trywializacja zabytkowych wartości, niemniej pomimo tych pejoratywnych konotacji mogą stanowić medium emocjonalnej łączności z przeszłością. Fot. R.G. Nowicki

2. Display window with souvenirs in the Tourist Information Centre in Ravenna. Souvenirs are frequently considered to be the imitation and massive-scale trivialisation of historic value, however, despite these negative associations, they can serve as a medium of emotional communication with the past. Photo by R.G. Nowicki

3

4

o jakości poznania. Według Anny Wieczorkiewicz³⁹ pamiątki turystyczne to swego rodzaju naiwna imitacja rzeczywistych lub wyobrażonych elementów przeszłości przeformułowanych na turystyczne atrakcje (il. 2). Autorka ta uważa, że są one wyrazem symbolicznego zawłaszczania przeszłości przez turystę i pozwalają na dowolne komponowanie treści historycznych przez turystów, budząc tym samym obawy związane z możliwością przekłamywania historii⁴⁰. Pomijając jednak te niejednokrotnie słusznie akcentowane przez antropologów i nauczycieli dylematy, warto zwrócić uwagę na afektywny charakter turystycznych pamiątek. Są one przecież także elementem celebracji wspomnień, pamięciowym i emocjonalnym łącznikiem z doświadczeniem zwiedzania. Ich produkcja, promocja i kupowanie przez turystów należą – jak zauważa Eric Cohen⁴¹ – do atrybutów procesu sakralizacji i pamiętania o przeszłości, są materialnym odpowiednikiem pamięci kultury⁴².

Powyższe uwagi w ogólnych zarysach obrazują układ napięć turystycznego poznania przebiegających biegunowo pomiędzy zadowalaniem się splotem fragmentaryczną informacją, połowicznym doznaniem a autentycznym pragnieniem pogłębionej i usystematyzowanej wiedzy zdeponowanej w historycznej przestrzeni. Nakładające się tu porządki, pierwszy – powierzchowny, nacechowany naskórkowością wrażeń i drugi – zorientowany na szczegółowe kształcenie pokazują, że z jednej strony – jak zauważa Krzysztof Podemski⁴³ – turystyka podporządkowuje się standaryzacji i komercjalizacji, z drugiej zaś wykazuje tendencje do dywersyfikacji i poszukiwania niszowych odbiorców. Ruch turystyczny jest zjawiskiem zróżnicowanym, obejmuje rozbieżne i dynamiczne postawy, potrzeby, oczekiwania, na które próbują odpowiadać

attractions (fig. 2). The author believes that they are a manifestation of the symbolic appropriation of the past by the tourist and enable the free interpretation of history by tourists, which raises concerns over the possibility of the distortion of history⁴⁰. However, to leave aside such concerns, rightly voiced by anthropologists and teachers, attention should be paid to the affective nature of souvenirs. After all, they are also an element of the celebration of memories, a mental and emotional connector with the sightseeing experience. As Eric Cohen⁴¹ points out, their production, promotion, and purchase by tourists are among the attributes of the process of sacralising and recalling past; they are a material equivalent of the memory of culture⁴².

The remarks above outline the different perspectives on tourism cognition, ranging from satisfaction with simplified, partial information and partial experience to a genuine desire for profound and systematised knowledge stored in history. The layers which can be identified here: the first one, shallow, characterised by superficial experiences, and the second one, attaching

3. Galeria Albertina w Wiedniu. Oznaczniki dzieł sztuki i architektury jako ich eksplikacja i interpretacja są często ważniejsze niż sam eksponat. W istocie to one wyróżniają i promują elementy dziedzictwa kulturowego, pełniąc rolę magnesów przyciągającego turystów. Fot. R.G. Nowicki

3. Albertina Gallery in Vienna. The labels of works of art and architecture, being their descriptions and interpretations, are frequently more important than the exhibits themselves. In fact, they distinguish and promote elements of cultural heritage, acting as a magnet attracting tourists. Photo by R.G. Nowicki

4. Galeria Albertina w Wiedniu. W turystyce nawet elitarna i hermetyczna sztuka nowoczesna funkcjonuje jako atrakcja turystyczna, stając się nośnikami uniwersalnych kulturowych wartości. Fot. R.G. Nowicki

4. Albertina Gallery in Vienna. Even the elite and hermetic contemporary art can be a tourist attraction and become a carrier of universal cultural values. Photo by R.G. Nowicki

najrozmaitsze oferty turystyczne i możliwości ich realizacji. Turystę interesują różne elementy zwiedzanego świata. Raz są to oznaczniki poznawanych obiektów (il. 3), innym razem – on sam w turystycznej przestrzeni (il. 4). Stopień zaangażowania turysty w czytanie dziedzictwa kulturowego może ulegać zmianom. Zachowania turysty przyjmują różne formy – począwszy od entuzjazmu i zainteresowania zwiedzanymi obiektami, czego wyrazem mogą być ogromne kolejki do kas biletowych w najsłynniejszych muzeach (il. 5), poprzez umiarkowane zaciekawienie, a skończywszy na obojęt-

5

importance to detailed education, show that on the one hand – as Krzysztof Podemski⁴³ remarks – tourism submits to standardisation and commercialisation, and on the other hand, displays tendencies towards diversification and searching for niche recipients. Tourism is a diversified phenomenon which covers contrary and dynamic attitudes, needs, and expectations, which tourist offers try to address and satisfy. A tourist is interested in various elements of the world which he is visiting. Sometimes it will be labels of objects (fig. 3), sometimes – the tourist himself (fig. 4).

6

ności lub znużeniu poznawanym światem (il. 6). Doceklliwe i pełne emocji kontemplowanie eksponatów może przeobrazić się w postawę pełną rezerwy wobec oferowanych treści, a nieśpieszny i wnikliwy ogląd zabytków w pobieżne zwiedzanie w biegu. Turysta, który jednego razu jest silnie motywowany kulturowo i zaangażowany w odbiór dziedzictwa kulturowego, innym razem okazuje się być przypadkowym gościem

The degree to which a tourist is involved in reading cultural heritage may change. Tourists can behave in many different ways – starting from enthusiasm and interest, which is manifested in the long queues to ticket offices in the most popular museums (fig. 5), to mild curiosity, to a lack of interest and being bored with the world which they are exploring (fig. 6). Insightful and emotional contemplation of exhibits can change into an attitude of reserve towards the contents offered; unhurried and careful examination of monuments can transform into a brief, rushed tour. A tourist who one time is strongly motivated culturally and involved in the reception of cultural heritage, at another time turns out to be a random guest who shows impatience and passivity towards the cultural offer. Behaviours change in an instant. For instance, the tourist in fig. 7 was engrossed in the contemplation of the *Ildefonso Altarpiece* by Rubens (in the background) just a moment before the photograph was taken. The photographer's reflexes failed – the photograph was taken a moment too late and so it depicts a moment of her "relationship" with a mobile phone, which gives the impression that she is ignoring

5. Pałac Schönbrunn w Wiedniu. Popularność słynnych atrakcji kulturowych przeistacza kameralną z natury turystykę kulturową w zjawisko masowe, będąc jednocześnie rynkowym miernikiem turystycznej nobilitacji zabytków. Fot. R.G. Nowicki

5. Schönbrunn Palace in Vienna. The popularity of famous cultural attractions transforms cultural tourism, intimate in nature, into a widespread phenomenon, at the same time being a market yardstick by which to measure the tourist nobilitation of monuments. Photo by R.G. Nowicki

6. Galeria Albertina w Wiedniu. Obserwowalne postawy turystów przybierają podczas zwiedzania różne formy – od zainteresowania po obojętność, niemniej każdy kontakt ze sztuką, nawet ten pozornie pasywny, może potencjalnie wzbogacać i przemieniać człowieka. Fot. A. Nowicka

6. Albertina Gallery in Vienna. The observable attitudes of tourists take many different forms, from lively interest to lack of interest, however, all contact with art, even if apparently passive, is potentially capable of enriching and changing a person. Photo by A. Nowicka

wykazującym oznaki zniecierpliwienia i pasywność wobec kulturowej oferty. Zachowania zmieniają się w jednej chwili. Przykładowo, turystka przedstawiona na il. 7 tuż przed uwiecznieniem jej na zdjęciu przez długi czas trwała bez reszty pochłonięta kontemplacją obrazu *Ołtarza św. Ildefonsa* Rubensa (w tle fotografii). Zawiódł refleks fotografa, który zbyt późno nacisnął migawkę aparatu, uwieczniwszy moment jej „relacji” z telefonem komórkowym, stwarzając tym samym pozór ignorowania otoczenia sztuki. Liczne w literaturze przedmiotu klasyfikacje turystów trudno więc traktować jako stabilne podziały taksonomiczne. Często są one jedynie próbą porządkowania zachowań i/lub postaw turystów, które – trzeba to podkreślić – charakteryzują się dynamiką i relatywnością. Szczególnie celna wydaje się wobec tego uwaga Krzysztofa Podemskiego, który sugeruje, że przyglądając się wielowymiarowości turystycznego poznania należałoby przede wszystkim skoncentrować się na niepowtarzalności i wyjątkowości doświadczenia turystycznego, nie zaś na kategoryzowaniu jego powtarzalności⁴⁴, ponieważ wskutek wzbogacania turystycznych kompetencji wzory poznawcze w indywidualnych biografiach turystów mogą radykalnie ewoluować.

Intelekt i emocje – dwa aspekty poznania turystycznego

Prawdą jest, że turyści postrzegają dziedzictwo subiektywnie, nadają mu cechy według swojej wiedzy oraz potrzeb⁴⁵ i tworzą swoją wizję przeszłości zgodnie ze swoimi aktualnymi kompetencjami. Bezspornie to właśnie poziom zainteresowań i posiadanej wiedzy

the surrounding works of art. Thus, classifications of tourists, so numerous in the literature, are difficult to treat as stable taxonomic groups. Very frequently, they are only attempts at categorising the behaviours and/or attitudes of tourists, which – it needs to be emphasised – are dynamic and relative. Krzysztof Podemski made a remark which seems to be particularly apt here. Podemski suggests that looking at the multi-dimensionality of tourism cognition, one should chiefly concentrate on the unique-

ness of tourist experiences and not on categorising its repeatability⁴⁴, as cognition models in the individual biographies of tourists may radically evolve as a result of the enhancement of their tourist competence.

Intellect and emotions – two aspects of tourist cognition

It is true that tourists perceive cultural heritage subjectively; they ascribe features to heritage on the basis of their knowledge and needs⁴⁵ and create visions of the past in accordance with their current competence. Indisputably, it is the level of interest and knowledge that influences enormously the choices of tourists and the way in which they perceive cultural tourist attractions⁴⁶. The issue of developing this competence is very

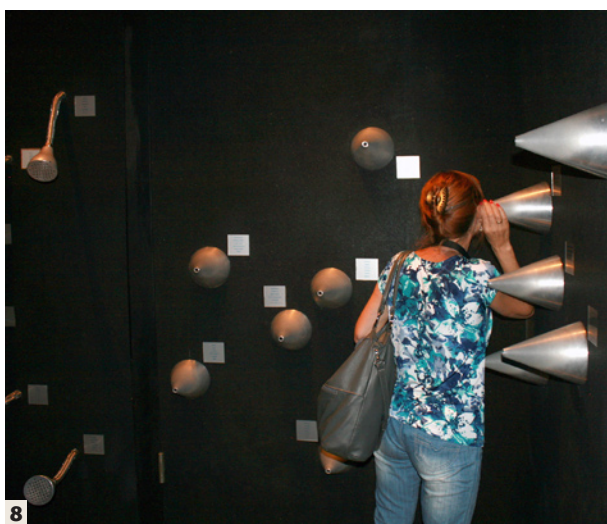
7. Muzeum Historii Sztuki w Wiedniu. Prawdziwa kontemplacja sztuki niejednokrotnie odbywa się w odosobnieniu przestrzeni prywatności. To właśnie tutaj ma miejsce prawdziwe i intensywne przeżycie, stając się pasjonującym elementem treści ludzkiego życia. Fot. R.G. Nowicki

7. Museum of Art History in Vienna. True contemplation of art frequently takes place in solitude, in the private space. This is where we can enjoy genuine and intense experiences, which are a fascinating element of human life. Photo by R.G. Nowicki

8. Dom Muzyki w Wiedniu. Osobliwym eksponatem jest tutaj niewidoczny dla oka dźwięk, któremu nadano atrakcyjny wizualny równoważnik w postaci multimedialnych instalacji i modeli, zdolnych zainteresować oraz zaangażować intelektualnie i emocjonalnie odbiorcę w przekazywane treści. Fot. R.G. Nowicki

8. House of Music in Vienna. Here, an unusual exhibit is the invisible sound, which has attractive visual equivalents in the form of multimedia installation artworks and models which are capable of sparking the interest of the recipient and involve him both intellectually and emotionally. Photo by R.G. Nowicki

w ogromnej mierze wpływa na wybory i sposób postrzegania przez turystów kulturowych atrakcji turystycznych⁴⁶. Kwestia doskonalenia tych kompetencji jest niezwykle istotna z perspektywy edukacyjnych, a zwłaszcza poznawczych funkcji turystyki. Z tej przyczyny Krzysztof Przećławski⁴⁷ kładzie ogromny nacisk na konieczność przysposobiania turysty do „podróżowania rozumiejącego” i świadomego kontaktu z walorami kultury. Edukacyjne wymiary turystyki zakładają rozwój człowieka poprzez doświadczanie wartości, zobowiązując animatorów czasu wolnego i samych turystów do podejmowania działań stymulujących ten rozwój⁴⁸. Warto podkreślić, że efektywność tej misji w dużym stopniu zależy od atrakcyjności metod przekazu, tj. od tego, czy są one w stanie przyciągnąć i zainteresować turystów, zapewniając rozrywkę

i zabawę przy jednoczesnym zachowaniu wysokich standardów dydaktyzmu⁴⁹. W myśl klasycznej koncepcji problemowego nauczania 90 proc. efektywnego przyswajania wiadomości wynika z uczenia się poprzez działanie, 50 proc. poprzez słuchanie i oglądanie, a jedynie 10 proc. poprzez czytanie. Inaczej mówiąc – prezentacja multimedialna, aktywne zwiedzanie, porównywanie w praktyce wcześniej przyswojonych treści – dają skuteczność percepcyjną w granicach 60-90 proc.⁵⁰. Sprzyjają temu różnorodne aktywne formy podawania wiedzy krajoznawczej, takie jak chociażby zwiedzanie fabularyzowane (zwiedzanie z elementami dramaturgicznej akcji rozwijającej się w kolejnych miejscach zwiedzania), zwiedzanie wielozmysłowe (podczas którego uwaga koncentruje się nie tylko na dźwięku i widokach, lecz także na smaku, zapachu

important from the point of view of the educational, and especially cognitive, role of tourism. For this reason, Krzysztof Przećławski⁴⁷ places a heavy emphasis on the necessity of preparing tourists for “conscious travel” and conscious contact with cultural assets. The educational dimension of tourism seeks to promote human development through experience of value, obliging entertainers and tourists themselves to undertake activities stimulating that development⁴⁸. It needs to be emphasised that the effectiveness of this mission depends to a large extent on the attractiveness of methods, i.e. on whether they are capable of attracting tourists and awaken their interest, providing entertainment and amusement and at the same time maintaining high didactic standards⁴⁹. According to the classical theory of teaching, 90 per cent of effective knowledge acquisition is the result of “learning by doing”, 50 per cent – of watching and listening, and only 10 per cent – of reading. In other words – multimedia presentations, active sightseeing, and comparing the already-acquired information in practice – yield perception effectiveness within the range of 60-90 per cent⁵⁰. This process is supported by diverse active forms of providing knowledge, such as fictionalised sightseeing (sightseeing with elements of a story unfolding as successive places are visited), multisensory sightseeing (with focus not only on sounds and images, but also the senses of taste, smell, and touch), creative sightseeing (including visiting an exhibition, interpreting exhibits from a point of view of the artists or the curator, and participating in workshops whose purpose is the creation of one’s own work), the so-called sightseeing from a perspective (encounters with local culture interpreted from the perspective of a typical inhabitant, a selected historical figure or people who are homeless or were homeless until recently and have received training in guidance), combined sightseeing (a tour, a walk, a bike or segway ride), location-based game (searching for defined places and persons), town questing (exploring heritage through solving puzzles scattered across a certain area), and town geocaching (searching for treasures hidden over a certain area using GPS)⁵¹.

This is what the offer of the House of Music in Vienna looks like. A series of innovative multimedia exhibitions and installation artworks, which introduce visitors into the world of sounds and music

i dotyku), zwiedzanie kreatywne (obejmujące wizytę na wystawie, interpretację eksponatów z punktu widzenia twórców lub kuratora wystawy oraz uczestnictwo w warsztatach, którego efektem jest samodzielnie wykonane dzieło), tzw. zwiedzanie z perspektywy (spotkanie z lokalną kulturą interpretowaną z perspektywy typowego mieszkańca miasta, wybranej postaci historycznej czy ludzi bezdomnych lub do niedawna bezdomnych, przeszkolonych w zakresie przewodnictwa), zwiedzanie kombinowane (objazd, spacer, zwiedzanie na rowerach lub *segwayach*), gry miejskie (poszukiwanie i odkrywanie zadanych podczas gry miejsc, osób), *questing* miejski (poznawanie dziedzictwa poprzez rozwiązywanie rozmieszczonych w terenie zagadek), *geocoaching* miejski (poszukiwanie ukrytych w terenie skarbów z wykorzystaniem GPS-u)⁹.

W takiej konwencji utrzymana jest na przykład oferta Domu Muzyki w Wiedniu. Na sześciu piętrach, w całkowicie przebudowanych wnętrzach barokowego pałacu arcyksięcia Karola Ludwika Habsburga, zaaranżowano cykl multimedialnych wystaw i instalacji, które w innowacyjny sposób wprowadzają zwiedzających w świat dźwięków i komponowanej z nich muzyki (il. 8). Z wykorzystaniem narzędzi multimedialnej interpretacji dziedzictwa ekspozycja ta w nieszablonowy i przystępny sposób nawiązuje nie tylko do zagadnień fizyki i fizjologii dźwięku oraz budowy i działania instrumentów, ale pokazuje także wielowiekowe tradycje muzyczne Wiednia. Turystyczna przestrzeń przeszłości nierzadko bardziej przypomina obficie zaopatrzone w interaktywne panele i makiety inscenizowane igrzysko niż szacowną świątynię sztuki i dawnej kultury (il. 9), jednocześnie jednak daje odbiorcom inspirujące przeżycia, może dyscyplinować wrażliwość oraz kształtować ciekawość i zamiłowanie do dziedzictwa.

Obecnie adresatami oferty turystycznej są już nie anonimowe masy, ale grupy odbiorców o określonych zainteresowaniach – grupy, w których coraz wyraźniej zaznacza się osobowość pojedynczego turysty. Niezależnie od tego, co się zwykle mówi o uczestnikach masowego ruchu turystycznego, posądzanych często – jak wspomniano powyżej – o percepcyjną fragmentaryczność i płytkość wrażeń trzeba odnotować, że w przestrzeni turystycznej zaznacza swoją obecność także ambitny poznawczo typ turysty kulturowego.

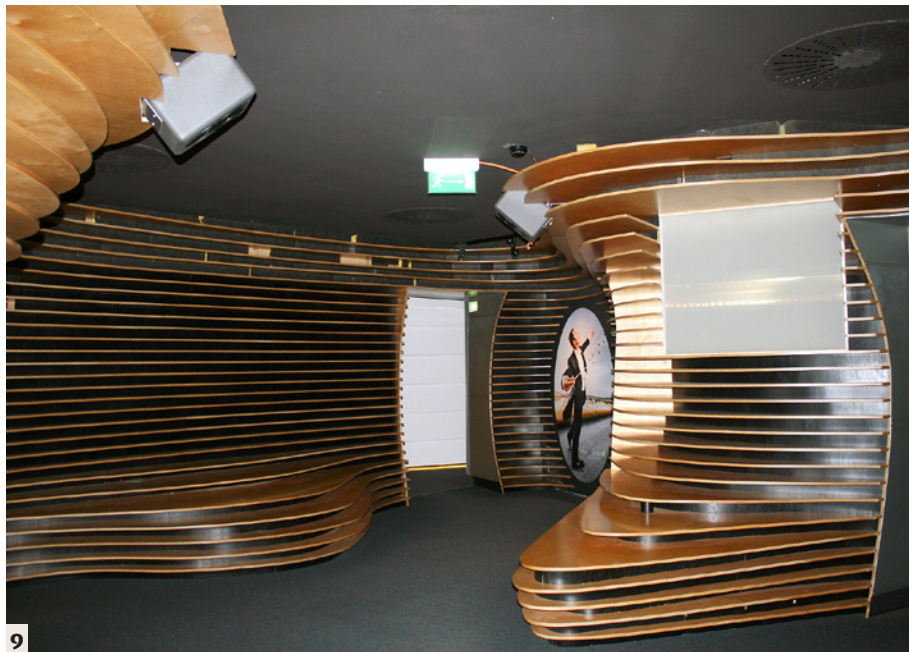
(fig. 8), are arranged on six floors of the completely modified and renovated Baroque palace of Archduke Charles Habsburg. Using tools of multimedia interpretation of cultural heritage, in an original and accessible manner, the exhibits describe not only the laws of physics, the nature of sound, and the structure and mechanisms of instruments, but also present the centuries-old musical tradition of Vienna. The tourist space of the past often resembles a staged spectacle using richly-equipped interactive panels and models more than a dignified temple of art and culture (fig. 9). However, at the same time, it offers inspiring experiences to its recipients. It can also foster sensitivity and shape curiosity and passion for heritage.

Today, the targets of tourist offers are no longer the anonymous masses, but groups of recipients having specific interests – groups in which the personality of an individual tourist seems to be more and more distinct. Regardless of what is usually said about participants in mass tourism, who, as has been said above, are frequently accused of partiality of perception and shallowness of experience, it needs to be noted that the presence of the cultural tourist, cognitively ambitious, is also noticeable in the tourism space. In this context, remarks on “hundreds of thousands of tourists perfectly ordinary and unremarkable” frequently turn out to be unjustified, although it would certainly be useful to specify what type of tourist behaviour is being referred to on a given occasion (e.g. behaviours motivated educationally, oriented towards entertainment, leisure, visiting as many attractions as possible etc.). There is a growing need for the individualisation of tourist practices. There are even voices calling for de-massing tourism¹², for conscious tourism in which the important things – just as several decades ago – are not comfort and pleasure, but activity, excitement, and especially education, which needs to be characterised

9. Dom Muzyki w Wiedniu. Przestrzenne instalacje, często posiadające niezwykle walory estetyczno-artystyczne, pełnią funkcję modeli wyjaśniających zjawiska ze świata dźwięków. Współczesne muzea nierzadko rezygnują z eksponowania oryginalnych eksponatów na rzecz atrakcyjnych sposobów opowiadania o nich. Fot. R.G. Nowicki

9. House of Music in Vienna. Spatial installation artworks, frequently having extraordinary aesthetic and artistic value, serve as models explaining phenomena from the world of sounds. Contemporary museums, instead of displaying prominently their exhibits, frequently prefer to talk them in an attractive way. Photo by R.G. Nowicki

W tym kontekście uwagi na temat „setek tysięcy turystów doskonale zwyczajnych i nijakich” okazują się często nietrafne, choć na pewno użytecznie byłoby doprecyzować, o jakim rodzaju zachowań turystów w danym momencie jest mowa (np. zachowania motywowane edukacyjnie, nastawione na zabawę, wypoczynek, zaliczenie jak największej liczby atrakcji i in.). Wzrasta potrzeba indywidualizacji praktyk turystycznych. Mówi się nawet o odmasowieniu turystyki³², o turystyce świadomej, gdzie liczy się nie

– wygoda i przyjemności, ile aktywność, ekscytacja, a zwłaszcza edukacja, której wyróżnikiem ma być merytoryczna jakość. Turyści kulturowi częstokroć mają znaczne rozeznanie w zasobach walorów turystycznych i chcieliby lepiej poznawać je w bezpośrednim kontakcie. Dążenia te jasno sprecyzował pisarz i podróżnik Henry Miller: „...światło Grecji otworzyło nam oczy, przeniknęło w nasze pory, ruszamy (...) ciekawi konfrontacji między wiedzą wcześniej nabytą z literatury a doświadczeniem naoczności”³³. Zarazem dla wielu spośród motywowanych walorami kultury turystów istotną, jeśli nie najistotniejszą wartość, stanowi okazja bezpośredniego obcowania z autentycznym dziełem, dziełem którego dotykał sam autor, zwłaszcza jeśli odnosi się to do utworów znanych, rozślawionych dzięki mocnemu, wypromowanemu oznacznikowi. Oferta kulturowych atrakcji turystycznych jest silnym magnesem dla tych turystów, którzy odczuwają potrzebę oglądania ich w oryginale³⁴ i osobistego uczestnictwa w owym – jak to ujęła Elżbieta Tarkowska³⁵ – teatrze przeszłości. Żadna dokumentacja, żaden podręcznik, żadna publikacja turystyczna i promocyjna nie zastąpi bezpośrednio kontaktu z oryginałem. Dla wrażliwego turysty kulturowego interesujące będą wszelkie pełniące rolę nośników pamięci artefakty lokalnego dziedzictwa: zabytkowe krajobrazy miejskie (plenery historycznych ulic, zabytkowe nieruchomości terenowe, np. place, skwery, parki), zabytkowe obiekty architektury udostępnione dla ruchu turystycznego, zabytki architektury nieudostępnione dla ruchu turystycznego, muzea i zbiory muzealne oraz wystawy sztuki, pomniki,

by high standards of the contents. Cultural tourists often have considerable knowledge about cultural assets and they would like to explore them in direct contact. These aspirations were described very precisely by the writer and traveller Henry Miller: “The light of Greece opened my eyes, penetrated my pores (...), we are setting off (...) looking forward to confrontation between knowledge previously acquired from literature and the experience of direct observation”³³. At the same time, for many tourists motivated by cultural value, an important, if not the most important thing is the opportunity for direct contact with an authentic work, a work which was touched by author himself, especially when the item in question is a well-known object which was made famous by a strong, well-promoted label. The offer of cultural tourist attractions is a strong magnet for those tourists who need to see the originals³⁴ and who need to participate personally – as Elżbieta Tarkowska³⁵ put it – in the “theatre of the past”. No documents, no textbooks, no tourist or promotional brochure can replace direct contact with the original. A sensitive cultural tourist is interested in all artefacts of local heritage which are carriers of memory: historic town landscapes (old streets, immovable monuments like squares and parks), historic architecture open to tourists, historic architecture closed to tourists, museums and museum collections and art exhibitions, memorials, obelisks, elements of intangible culture, natural and cultural landscape outside the town or city, the social dimension – e.g. behaviours and customs of inhabitants, the integration of immigrant communities with local cultural

obeliski, elementy kultury niematerialnej, krajobraz przyrodniczo-kulturowy poza miastem, przestrzeń społeczna – np. zachowania i obyczaje mieszkańców, mariaż środowiska emigrantów z lokalnym dziedzictwem kultury, przykłady sztuki ulicy – np. graffiti na zabytkach, wydarzenia kulturalne, doznania multi-sensoryczne – zapachy, dźwięki, smaki.

Jak już kilkakrotnie powyżej wskazano, akt poznawczy obejmuje dwa wymiary – przedstawieniowy (odkrywanie wiedzy) i emocjonalny (przeżywanie

spotkania). Ekspozowanie w procesie poznania elementu emocji przy jednoczesnym odsuwaniu kwestii intelektualnych na plan dalszy wywodzi się m.in. z założeń sensytywizmu Franklina Ankersmita⁵⁶, do których nawiązuje Ewa Domańska⁵⁷, gdy traktuje doświadczanie przeszłości nie tyle w sensie epistemologicznym, ile w aspekcie ontologicznym, sygnalizując tym samym, że jest ono w stanie zmieniać podmiot poznający. Bezspornie poznawanie dziedzictwa kulturowego, tak silnie przecież związanego z historią sztuki, wymaga nie tylko dociekań umysłowych, ale także motywacji emocjonalnych i estetycznych (np. pragnienia duchowych spotkań z dawnymi mistrzami, chęci przeżycia mentalnej podróży do przeszłości i realizacji związanych z tym estetycznych fascynacji, poszukiwania autentyczności, potrzeby samospelnienia i dowartościowania, predylekcji do refleksji nad indywidualnymi losami ludzi i dziejami ludzkości itp.). W notatkach współczesnych turystów znajdujemy bowiem i takie relacje: „...nie zwiedzam, żeby zrozumieć (...) przychodzę, żeby powąchać, poczuć średniowiecze dosłownie (...), lubię tutejszy szum i gwar, cały czas

heritage, examples of street art – e.g. graffiti on monuments, cultural events, and multi-sensory experiences – smells, sounds, tastes.

As has been indicated a number of times, the cognitive act comprises two dimensions – introductory (discovering knowledge) and emotional (experiencing the encounter). Accentuating emotions and at the same time diminishing the importance of intellectual issues in the cognitive process has its source in the assumptions of Franklin Ankersmit's sensitivism⁵⁶, referred to by Ewa Domańska⁵⁷ when she treats the experience of the past not epistemologically, but ontologically, thus suggesting that it is capable of changing the exploring entity. Doubtless, getting to know cultural heritage, linked so intimately with art history, requires not only intellectual effort, but also emotional and aesthetic motivation (e.g. a desire for spiritual connection with old masters, a desire to experience mental travel to the past and fulfil the associated aesthetic fascinations, a search for authenticity, a need for self-fulfilment and self-appreciation, a tendency for reflection over the individual fate of people and the history of mankind etc.). The notes of contemporary tourists also include accounts of the following type: “...I do not visit places to understand (...) I come to smell, virtually feel the Middle Ages (...), I like the local hustle and bustle, which still has something genuinely medieval to it”⁵⁸. The past, preserved only in fragments, attracts tourists looking for “lost lands” (fig. 10) and seems to emanate the authentic atmosphere of times long gone, creating an

10. Via delle Volte w Ferrarze. Zabytkowy zaułek, który niewiele zmienił się od czasów średniowiecza. Od wieków jest miejscem codziennego życia mieszkańców, a współcześnie pełni także funkcję *sacrum* przestrzeni turystyki – miejsca, gdzie można cieszyć się otoczeniem zabytkowej architektury i atmosferą przeszłości. Fot. A. Nowicka

10. Via delle Volte in Ferrara. A historic alley which has not changed much since the Middle Ages. For centuries, it has been the place of the daily life of the inhabitants, and at present, it is also a sacred part of the tourist space – a place where historic architecture and an atmosphere of the past can be enjoyed. Photo by A. Nowicka

11. Via Cammello w Ferrarze. Jedną z wielu uliczek Starego Miasta, otoczonych renesansowymi, lecz wciąż zamieszkałymi domami, jest ewidentnym przykładem ciągłości kulturowej i historycznej. Fot. A. Nowicka

11. Via Cammello in Ferrara. One of the many streets of the Old Town, lined with Renaissance houses, still inhabited; it is a perfect example of cultural and historical continuity. Photo by A. Nowicka

mający w sobie coś autentycznie średnio-wiecznego³⁸. Zachowana ledwie we fragmentach przestrzeni przeszłości przyciąga turystów, szukających „zagubionych krain” (il. 10) i emanuje – zdawałoby się – autentyczną atmosferą dawnych czasów, stwarzając iluzję historii na wyciągnięcie ręki. Niewątpliwie wielu turystów powraca w te same miejsca, aby po raz kolejny oglądać te same obiekty dawnej kultury. Traktują oni to nie tylko jako formę poznania, lecz przede wszystkim jako formę odpoczynku, czerpiąc przyjemność z pobytu jakby na granicy dwóch światów – współczesnego i minionego. W krajach, gdzie turystyka kulturowa rozkwita w oparciu o bogactwo

11

dziejowemu dziedzictwa kultury, a stosunkowo mało dotknięte przez dziejowe nawałnice zabytki przeszłości pełnią często dwojaką rolę, z jednej bowiem strony wciąż pozostają atrybutem rutyny codzienności, zachowując swoje autentyczne dawne funkcje – mieszkalne, gospodarcze, administracyjne (il. 11), z drugiej zaś – stają się atrakcyjnym składnikiem przestrzeni turystycznej, na trajektorie turystycznych tras zwiedzania nakłada się gęsta sieć niezliczonych ludzkich mentalnych migracji w czasie i krótkotrwałych, pełnych nostalgii za tym co przeminęło, dezercji od współczesności.

Dziedzictwo przeszłości można doświadczać jak sztukę, jak *performance rzeczy*⁵⁹, o których wspomniany wyżej Paweł Muratow⁶⁰ pisał, że uosabiają namiętności ludzkie i pomimo upływu czasu zachowały siłę oddziaływania na ludzkie uczucia. Argument Hansa-Georga Gadamera⁶¹, że to właśnie w emocji ujawnia się prawda jakości, pokazuje więc właściwą drogę poznania, gdzie rozumienie poprzedzone jest emocjonalnym przeżyciem. To wczuwanie się w przeszłość obrazowo przedstawia Maria Popczyk⁶², omawiając koncepcję postrzegania krajobrazu Tima Ingolda. Namawia ona turystów zwiedzających galerie malarstwa, aby siłą wyobraźni próbowali wejść w obraz oraz poczuć, zobaczyć i usłyszeć co się w nim dzieje, w rezultacie zmieniając go w prawdziwe życie, a raczej w prawdziwe przeżycie, podobnie jak to czynią ci, którzy spacerując po staromiejskich kwartałach oczami wyobraźni przenoszą się w dawne czasy. Praktycznego sensu nabierają tu więc słowa Ryszarda Koziołka⁶³, który przekonuje, aby nie koncentrować uwagi jedynie na współczesnym

illusion of history being within easy reach. Undoubtedly, many tourists go back to already-visited places in order to take another look at the same artefacts of old cultures. They treat it not only as a form of cognition, but also as a type of leisure activity, deriving pleasure from standing at the boundary between two worlds – the present and the past. In countries where cultural tourism flourishes on the basis of rich cultural heritage and where monuments which have been relatively slightly affected by violent historic events often play a dual role, as on the one hand they still remain an element of the ordinariness of everyday life, still serving their original functions – residential, economic, administrative (fig. 11) – and on the other hand, they are an attractive element of the tourism space, tourist routes are superimposed by a dense network of countless mental journeys in time and brief escapes from the presence, full of nostalgia for the past.

Cultural heritage can be experienced like art, like the performance of things⁵⁹, referred to by the above-mentioned Paweł Muratow⁶⁰ as the embodiment of human passions, still capable of exerting influence over human feelings, despite the passage of time. Hans-Georg Gadamer's argument⁶¹ that the truth of quality is revealed in emotions shows the right way to cognition, where understanding is preceded by emotional experience. This emotional connection with the past was well illustrated by Maria Popczyk⁶² in her discussion of Tim Ingold's concept of landscape perception. He encourages tourist visiting painting galleries to use their imagination and try to enter the painting, to feel,

kształcie ocalałych szczątków, ale próbować odczuwać nieistniejącą już całość, chociażby w imię niezgody wobec niszczącej siły czasu i przyrody. W ten nurt refleksji wpisuje się również myśl Bolesława Micińskiego⁶⁴, postrzegającego potrzebę ochrony dziedzictwa kulturowego jako jedną z odmian lęku przed śmiercią, będącego wyrazem utraconej wiary w nieskończoność życia ludzkiego. Ukojeniem i iluzoryczną rekompensatą tej straty ma być troska o zachowywanie substancji dzieł, w których ludzie materializują niespełnione pragnienie własnej nieśmiertelności⁶⁵. Sentencja mówiąca, że sztuka przedłuża życie, znajduje tu swoją niespodziewaną, lecz nadzwyczaj trafną argumentację.

Każdy turysta może więc na swój sposób i adekwatnie do swoich kompetencji podjąć własny emocjonalny dialog z kulturą przeszłości, wchodząc tym samym na ścieżkę emocjonalności i wrażliwości⁶⁶. Niezależnie jednak od tego, w procesie poznawczym niezbędna jest też świadomość, co spośród rzeczy wybieranych ze świata rzeczywistości jest odpowiednie i wzbogacające. W wyrafinowany sposób wątek ten rozwija Wiesław Myśliwski⁶⁷ stwierdzając, że pamięć o przeszłości niewiele ma wspólnego z czasem. Według tego autora pamięć o przeszłości jest właśnie rodzajem emocji, tęsknoty za tym, czego nigdy nie było, a co jednak minęło. Pamięć o przeszłości tkwi w wyobraźni, a wyobraźnia potrzebuje emocji. Pamięć o przeszłości jest doświadczeniem więzi z przeszłością, historia zaś to naukowe ramy przeszłości⁶⁸. Okazuje się zatem, że ów afektywny aspekt poznania jest wiodący, jeśli chodzi o wewnętrzny bagaż przywożony z turystycznych wояży, natomiast – jak trafnie konkluduje Krzysztof Podemski⁶⁹ – potoczny język turystów bywa zbyt niedoskonały i często nie potrafi w pełni wyrazić całego bogactwa przeżyć.

Podsumowanie

Z powyższych rozważań wynika, że spotkanie z dziedzictwem może być czymś więcej niż źródłem chwilowych doznań oraz naskórkową projekcją rzeczy i wybiórczych treści. Ten jedyny w swoim rodzaju obszar przenikania się idei dawnych kultur stanowi symboliczny substytut komunikacji z ludźmi, którzy niegdyś żyli⁷⁰, jest miejscem ich wychodzenia poza śmiertelny niebyt, a jednocześnie płaszczyzną wspólnoty duchowej z nimi, która w rezultacie zachowuje przeszłość dla

see, and hear what is happening in it, thus transforming it into real life, or rather real experience, just as people walking around old parts of a town travel to the past by means of their imagination. This gives a practical aspect to the words of Ryszard Koziołek⁶³, who argues that we should not only concentrate on the contemporary shape of the surviving remains, but rather try to perceive the no-longer-existing whole, even if only in protest against the destructive power of time and nature. Bolesław Miciński⁶⁴ has similar reflections: he perceives the need for the protection of cultural heritage as a form of fear of death, being a manifestation of the lost belief in the immortality of humans. Concern over the preservation of works of art, which are the materialisation of man's impossible dream of immortality, is supposed to be a consolation and illusory compensation for this loss⁶⁵. This provides an unexpected, but absolutely valid argumentation for the maxim saying that art prolongs life.

Hence, each tourist can engage in his own emotional dialogue with the culture of the past, in his own way and adequately to his competence, thus stepping onto the path of emotionality and sensitivity⁶⁶. However, the awareness of what real world elements are appropriate and enriching remains an essential component of the cognitive process. This issue is elaborated on in a sophisticated way by Wiesław Myśliwski⁶⁷, who claims that memory of the past has little to do with time. In his opinion, memory of the past is a type of emotion, of nostalgia for what has never existed but what has passed. Memory of the past dwells in imagination, and imagination needs emotion. Memory of the past is the experiencing of a bond with the past, and history is the knowledge framework of the past⁶⁸. Thus, it turns out that the affective aspect of cognition is the leading one when it comes to the load of experience brought along from journeys, however – as Krzysztof Podemski aptly concludes⁶⁹ – the everyday language of tourists can be too imperfect and sometimes makes it impossible to express the whole abundance of experiences.

Summary and conclusions

The above considerations lead to the conclusion that encounters with cultural heritage can be something more than a source of momentary experiences and

teraźniejszości i przyszłości. Refleksja nad znaczeniem tej relacji dokonuje się w kilku wymiarach.

Po pierwsze – gdy mówimy o przekazie dziedzictwa kulturowego, mamy na myśli wprowadzanie człowieka w krąg humanistycznych treści, wypracowanie nawyku aktywnego uczestnictwa w kulturze, kształtowanie umiejętności łączenia praktyki estetycznej z całokształtem życia⁷¹, czy wreszcie przemianę podmiotu przez kulturę, doświadczanie historyczno-estetycznych wartości i nabywanie gotowości do konstruktywnego dialogu z innymi ludźmi.

Po drugie – tylko w takich warunkach rodzi się potrzeba rozumienia wartości dziedzictwa i poczucie społecznej współodpowiedzialności za jego ochronę. To właśnie świadomość roli pamięci w kształtowaniu poczucia bezpieczeństwa i przynależności do grupy społecznej oraz uzmysłowienie sobie jej zawodności i ulotności sprawiają, że człowiek z determinacją stara się dbać o nośniki pamięci, traktując je jako przechowalnie wspomnień, czy też – jak chce Alida Assmann – „magazyn (m.in. pismo, obrazy, miejsca) zagęszczonych symbolicznych treści utrwalających doświadczenie i wspólną wolę”⁷². Zachowanie tego rezerwuaru dawności, w którym człowiek odnajduje pozostawione przez własną historię sensy, stwarza solidną ramę jego egzystencji. Trudno sobie wyobrazić prawidłowo funkcjonującą i spełnioną jednostkę bez poczucia ciągłości własnej historii i bez afektywnej więzi z miejscem, w którym chce żyć. Ekspozowanie, artykułowanie, poznawanie dziedzictwa przeszłości odkrywa specyfikę i niepowtarzalność miejsc, czyni je przedmiotem wyjątkowej troski i sprzyja kształtowaniu emocjonalnej z nimi więzi. W kontekście ochrony dziedzictwa są to wartości fundamentalne. Człowiek bowiem dba przede wszystkim o to, co kocha, co stanowi dla niego trwałą wartość, co jest treścią osobistych lub społecznych odniesień do historii, a w chaosie przemian współczesnego świata daje poczucie bezpieczeństwa.

Po trzecie – wytwarzane na drodze dialogu z przeszłością obrazy pamięci pozwalają mówić nie tylko o tożsamości w perspektywie historyczno-geograficznej, lecz stanowią zacyzn socjalizacji pamięciowej, dzięki której zbiorowości zyskują cechy wspólnoty pamięci⁷³, konstytuującej tożsamość zbiorową. Poznawanie dziedzictwa jest więc nie tylko koncepcją poznawania otoczenia i strategią identyfikacji z nim,

a superficial projection of objects and selected contents. This unique sphere where ideas of old cultures penetrate and merge with one another is a symbolic substitute of communication with people of the past⁷⁰, a place of looking beyond their non-existence, and at the same time basis for spiritual community with them; it preserves the past for the present and the future. Reflection upon the meaning of this relationship has several aspects.

First – when we speak of the messages of cultural heritage we mean the introduction of man into a sphere of humanistic contents, the development of the habit of active participation in culture, shaping the ability to combine aesthetic practice with the entirety of life⁷¹, and the metamorphosis of an entity through culture, experiencing historical and aesthetic value, and acquiring the readiness for constructive dialogue with other people.

Second – only under such conditions can the need to understand the value of heritage and a sense of shared social responsibility for its protection be born. It is the awareness of the role of memory in shaping the sense of security and belonging to a social group and the realisation of its fragility and evanescence that cause people to try their utmost to preserve carriers of memory and to treat them as a repository of memories or – to quote Alida Assmann – “a storehouse (e.g. writing, images, places) of condensed, symbolical contents recording experience and common will”⁷². The preservation of this reservoir of the past, in which man finds meaning left by his own history, creates a solid framework for his existence. It is difficult to imagine an individual who functions correctly and has a sense of fulfilment without a sense of the continuity of his own history and without affective ties with the place in which he wants to live. Displaying, vocalising, and exploring the heritage of the past reveals the uniqueness of places, makes them subjects of concern, and facilitates establishing emotional ties with them. These values are fundamental to heritage protection. Man predominantly takes care of things which he loves, which have a lasting value for him, which constitute personal or social reference to history, and which create a sense of security in the chaos of the changing contemporary world.

Third – images of the memory generated through dialogue with the past make it possible not only to

12a

ale staje się czynnikiem spajającym grupę i immanentnym elementem życia społecznego, kształtując i chroniąc ów wewnątrzludzki wymiar dziedzictwa, wyrażający się w postawach i reakcjach wobec materialności dawnych rzeczy.

Po czwarte – uczestnicząc w *performance* przeszłości współczesny człowiek wzbogaca samego siebie o wartości, których sam nigdy nie stworzył⁷⁴. Owe obrazy pamięci same w sobie są elementami dziedzictwa. Zaniechawszy działań na rzecz zachowania śladów przeszłości, utracilibyśmy pamięć o tych, którzy te niematerialne ślady pozostawili⁷⁵, ale utracilibyśmy także samych siebie. Katarzyna Kaniowska, powołując się na tezę Martina Heideggera, który traktuje sens Człowieka jako wartość zakorzenioną w przeszłości, formułuje wniosek, że przeszłość jako fundament tożsamości tworzy nas, jest nami samymi⁷⁶.

Przywoływany tu już dwukrotnie Paweł Muratow⁷⁷ odnotował w swoich raportach z podróży po miastach Italii, że dawna ich świetność spoczywa pod warstwami kolejnych kultur, a całość staje się swoistą widownią naturalnego procesu dogasania kultur, które niegdyś były uosobieniem wierzeń, namiętności i talentów. Poetycka wrażliwość Pawła Muratowa kreuje obrazy piękna dawnego świata, wskazując na jego ulotność i przemijalność, lecz z pozycji aksjologicznych warto podkreślić, że rzeczy ulegają unicestwieniu jedynie wtedy, gdy zabraknie wsparcia

speak of identity from a historical and geographical points of view, but also provide a basis for the socialisation of memory, owing to which groups and communities acquire shared memory⁷³, constituting collective identity. Thus, the exploration of heritage is not only a concept of getting to know one's surroundings and a strategy of identification with those surroundings, but also becomes a factor which unites a group of people and an immanent element of social life, shaping and protecting that interpersonal dimension of heritage, manifested in attitudes and responses to the physicalness of the past.

Fourth – by participating in the performance of the past, the contemporary man becomes enriched with values that he has never created himself⁷⁴. Such images of memory are elements of heritage. If we gave up activities aimed at preserving traces of the past, we would lose our memory of people who left those intangible traces⁷⁵, but we would also lose ourselves. Katarzyna Kaniowska refers to a thesis of Martin Heidegger, who treats the meaning of man as a value rooted in the past, and formulates the conclusion that the past, as a foundation for identity, creates us, is us⁷⁶.

In his accounts of his journeys to Italian towns and cities, Paweł Muratow⁷⁷, who has already been quoted twice here, writes that their former grandeur lies beneath the layers of the next cultures and the

12b

i rekomendacji ze strony ludzi. Wielce wymowne dla autora niniejszego tekstu stały się wrażenia z nocnego zwiedzania bolońskiej starówki podczas pierwszych odwiedzin tego miasta. Nieznane i całkowicie wyludnione miasto było nieokreśloną abstrakcją pozbawioną jakichkolwiek znajomych odniesień i przytłaczało obcością (il. 12a). Jak bardzo było to efemeryczne i relatywne wrażenie okazało się kilka godzin później – w południe, gdy place i ulice wypełniły się ludźmi, którzy nadali przestrzeni czytelny i swojski kontekst (il. 12b). Pokazuje to, jak ludzie ożywiają rzeczy i nadają im wartość chociażby samą swoją obecnością. Ten emotywny wymiar nadawania sensów zabytkom przeszłości dopełniany jest przez permanentnie realizowane w społecznym dyskursie redefinicje i interpretacje. Wszystko to ostatecznie sprawia, że zachowane drobiny przeszłości mają szansę trwać nadal w splotach nowych znaczeń i funkcji. Wiele z nich przyjmuje nowe funkcje w turystyce, stając się jednym z elementów jej poznawczej misji. Te edukacyjne walory warto

whole becomes a specific audience witnessing the natural process of the fading of cultures which used to be the embodiment of beliefs, passions, and talents. The poetic sensitivity of Paweł Muratow creates images of the beauty of the world of the past, indicating its impermanence and transience, however, from an axiological point of view, it is worth emphasising that things are doomed to destruction only if they receive no support from people. What was particularly meaningful to the author of this article were his impressions from visiting the Bologna Old Town by night during his first stay in that city. The strange city, with no people around, was an indefinable abstraction devoid of any familiar elements. Its strangeness was overwhelming (fig. 12a). However, that impression was ephemeral and relative, as it transpired several hours later, at noon, when squares and streets had become crowded with people, who gave the city an identifiable and homely atmosphere (fig. 12b). This shows that people give life and value to things even solely by their presence. This emotional dimension of attributing meanings to monuments of the past is complemented by redefinitions and interpretations which emerge eternally in social discourse. All this ultimately enables the preserved scraps of the past to continue to exist in a nexus of new meanings and functions. Many of them perform new functions in tourism, becoming elements of its cognitive mission. This educational value should be

12a,b. Piazza Galvani i Via Francesco Rizzoli w Bolonii. Ujęcie tego samego rewiru miasta w różnych porach dnia pokazuje, że to ludzie ożywiają rzeczy i nadają im lub odbierają wartość. Fot. A. Nowicka

12a,b. Piazza Galvani and Via Francesco Rizzoli in Bologna. Looking at the same part of a town at different times of the day shows that it is people who enliven things and who attach value to objects and deprive them of it. Photo by A. Nowicka

permanentnie rozwijać i promować. Tylko wówczas relikty przeszłości mogą przetrwać we właściwym sobie formacie, stając się obszarem poznawania i kształtowania wartości. W istocie bowiem misją ochrony dziedzictwa przeszłości jest ochrona Człowieka i jego przyszłości. ■

Dr Rafał G. Nowicki, absolwent Wydziału Sztuk Pięknych Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu oraz Wydziału Turystyki i Rekreacji Akademii Wychowania Fizycznego w Poznaniu. Wykładowca historii sztuki, artysta grafik.

permanently developed and promoted. Only then will the relics of the past be able to survive in their own individual form, becoming a sphere of exploring and shaping values. In fact, the principal purpose of the protection of the heritage of the past is the protection of Man and his future. ■

Dr Rafał G. Nowicki, graduate of the Fine Arts Faculty of the Nicolaus Copernicus University in Toruń and the Tourism and Recreation Faculty of the Academy of Physical Education in Poznań. A lecturer in art history and a graphic artist.

Przypisy

- 1 P. Nora, *Czas pamięci*, „Res Publica Nowa” 2001, nr 7, s. 37-43.
- 2 J. Assmann, *Pamięć kulturowa. Pismo, zapamiętywanie i polityczna tożsamość w cywilizacjach starożytnych*, Warszawa 2008.
- 3 K. Michałowski, *Od Edfu do Faras*, Warszawa 1974.
- 4 K. Pankowska, *Kultura-sztuka-edukacja w świecie zmian*, Warszawa 2013.
- 5 H.G. Gadamer, *Prawda i metoda*, Warszawa 2007.
- 6 M. Sommer, *Zbieranie. Próba filozoficznego ujęcia*, Poznań 2003.
- 7 M. Kula, *Nośniki pamięci historycznej*, Warszawa 2002.
- 8 M. Halbwachs, *Społeczne ramy pamięci*, Warszawa 2008.
- 9 B. Szacka, *Czas przeszły, pamięć, mit*, Warszawa 2006.
- 10 A. Hauser, *Filozofia historii sztuki*, Warszawa 1970.
- 11 S. Ossowski, *Więź społeczna i dziedzictwo krwi*, Warszawa 1966.
- 12 S. Kamiński, *Nauka i metoda. Pojęcie nauki i klasyfikacja nauk*, Lublin 1992.
- 13 R. Winiarski, J. Zdebski, *Psychologia turystyki*, Warszawa 2008.
- 14 K. Kazimierska, *Biografia i pamięć. Na przykładzie pokoleniowego doświadczenia ocalonych z Zagłady*, Kraków 2008.
- 15 Z. Kruczek, *Zabytki architektury i muzea jako atrakcje turystyczne*, [w:] P. Krasny, D. Ciarkowski (red.), *Sztuka i podróżowanie. Studia teoretyczne i historyczno-artystyczne*, Kraków 2009, s. 39-54.
- 16 E. Tarkowska, *Pamięć w kulturze teraźniejszości*, [w:] E. Hałas (red.), *Kultura jako pamięć*, Kraków 2012, s. 17-42.
- 17 K. Pankowska, jw.
- 18 E. Tarkowska, jw., s. 17-42.
- 19 E. Kostołowska, *Muzea w poszukiwaniu atrakcji*, [w:] J. Grad, H. Mamzer (red.) *Kultura przyjemności. Rozważania kulturoznawcze*, Poznań 2005, s. 145-159.
- 20 K. Podemski, *Antropologia turystyki*, [w:] R. Winiarski (red.), *Turystyka w naukach humanistycznych*, Warszawa 2008, s. 48-64.
- 21 S. Morawski, *Zmierzch estetyki? Rzekomy czy rzeczywisty*, Warszawa 1987.
- 22 A. Moszyński, *Dziennik podróży do Francji i Włoch*, Kraków 1970.
- 23 A. Mączak, *Peregrynacje, wojaże, turystyka*, Warszawa 2001.
- 24 P. Muratow, *Obrazy Włoch*, Warszawa 1988.

Endnotes

- 1 P. Nora, *Czas pamięci*, „Res Publica Nowa” 2001, no. 7, pp. 37-43.
- 2 J. Assmann, *Pamięć kulturowa. Pismo, zapamiętywanie i polityczna tożsamość w cywilizacjach starożytnych*, Warsaw 2008.
- 3 K. Michałowski, *Od Edfu do Faras*, Warsaw 1974.
- 4 K. Pankowska, *Kultura-sztuka-edukacja w świecie zmian*, Warsaw 2013.
- 5 H.G. Gadamer, *Prawda i metoda*, Warsaw 2007.
- 6 M. Sommer, *Zbieranie. Próba filozoficznego ujęcia*, Poznań 2003.
- 7 M. Kula, *Nośniki pamięci historycznej*, Warsaw 2002.
- 8 M. Halbwachs, *Społeczne ramy pamięci*, Warsaw 2008.
- 9 B. Szacka, *Czas przeszły, pamięć, mit*, Warsaw 2006.
- 10 A. Hauser, *Filozofia historii sztuki*, Warsaw 1970.
- 11 S. Ossowski, *Więź społeczna i dziedzictwo krwi*, Warsaw 1966.
- 12 S. Kamiński, *Nauka i metoda. Pojęcie nauki i klasyfikacja nauk*, Lublin 1992.
- 13 R. Winiarski, J. Zdebski, *Psychologia turystyki*, Warsaw 2008.
- 14 K. Kazimierska, *Biografia i pamięć. Na przykładzie pokoleniowego doświadczenia ocalonych z Zagłady*, Kraków 2008.
- 15 Z. Kruczek, *Zabytki architektury i muzea jako atrakcje turystyczne*, [in:] P. Krasny, D. Ciarkowski (eds), *Sztuka i podróżowanie. Studia teoretyczne i historyczno-artystyczne*, Kraków 2009, pp. 39-54.
- 16 E. Tarkowska, *Pamięć w kulturze teraźniejszości*, [in:] E. Hałas (ed.), *Kultura jako pamięć*, Kraków 2012, pp. 17-42.
- 17 K. Pankowska, op. cit.
- 18 E. Tarkowska, op. cit., pp. 17-42.
- 19 E. Kostołowska, *Muzea w poszukiwaniu atrakcji*, [in:] J. Grad, H. Mamzer (eds) *Kultura przyjemności. Rozważania kulturoznawcze*, Poznań 2005, pp. 145-159.
- 20 K. Podemski, *Antropologia turystyki*, [in:] R. Winiarski (ed.), *Turystyka w naukach humanistycznych*, Warsaw 2008, pp. 48-64.
- 21 S. Morawski, *Zmierzch estetyki? Rzekomy czy rzeczywisty*, Warsaw 1987.
- 22 A. Moszyński, *Dziennik podróży do Francji i Włoch*, Kraków 1970.
- 23 A. Mączak, *Peregrynacje, wojaże, turystyka*, Warsaw 2001.
- 24 P. Muratow, *Obrazy Włoch*, Warsaw 1988.
- 25 Ł. Grzymiański, *Kureishi: Kocham Orwela jak Manchester United*, „Książki” 2015, special issue no. 1, pp. 72-77.
- 26 D. McCannel, *Turysta. Nowa teoria klasy próżniaczek*, Warsaw 2002.

- 25 L. Grzymiański, *Kureishi: Kocham Orwela jak Manchester United*, „Książki” 2015, nr specjalny 1, s. 72-77.
- 26 D. McCannel, *Turysta. Nowa teoria klasy próżniaczej*, Warszawa 2002.
- 27 J.W. Burszta, *Czytanie kultury – pięć szkiców*, Poznań 1996.
- 28 M. Markowska, *Interpretacja jako rozumienie w ujęciu Wilhelma Diltheya*, „Czasopismo Filozoficzne” 2007, nr 2, s. 58-74.
- 29 Z. Rosińska, *Praca pamięci*, [w:] E. Hałas (red.), *Kultura...*, jw., s. 107-126.
- 30 K. Podemski, jw., s. 48-64.
- 31 A. Hauser, jw.
- 32 P. Bondanella, *Umberto Eco. Semiotyka, literatura, kultura masowa*, Kraków 1997.
- 33 A. Szpociński, *O współczesnej kulturze historycznej Polaków*, [w:] B. Korzeniewski (red.), *Przemiany pamięci społecznej a teoria kultury*, Poznań 2007, s. 25-42.
- 34 S. Czarnowski, *Dzieła*, Warszawa 1956.
- 35 S. Morawski, jw.
- 36 E. Nieroba, A. Czerner, S. Szczepański, *Flirty tradycji z popkulturą. Dziedzictwo kulturowe w późnej nowoczesności*, Warszawa 2010.
- 37 S. Hall, *Kodowanie i dekodowanie*, „Przekazy i Opinie” 1987, nr 1-2.
- 38 K. Pankowska, jw.
- 39 A. Wiczorkiewicz, *Apetyt turysty. O doświadczaniu świata w podróży*, Kraków 2008.
- 40 Tamże.
- 41 K. Podemski, *Socjologia podróży*, Poznań 2005.
- 42 H. Belting, *Antropologia obrazu. Szkice do nauki o obrazie*, Kraków 2012.
- 43 K. Podemski, *Socjologia...*, jw.
- 44 R. Winiarski, J. Zdebski, jw.
- 45 J. Urry, *Spojrzenie turysty*, Warszawa 2007.
- 46 K. Podemski, *Socjologia...*, jw.
- 47 K. Przeclawski, *Człowiek a turystyka – zarys socjologii turystyki*, Kraków 2004.
- 48 A. Matuszyk, *Pedagogika turystyki*, [w:] R. Winiarski (red.), *Turystyka w naukach humanistycznych*, Warszawa 2008, s. 87-98.
- 49 I. Kozina, *Dialog tradycji i awangardy: ontogeneza współczesnego muzeum*, [w:] M. Popczyk (red.), *Muzeum Sztuki. Antologia*, Kraków 2006, pp. 633-654.
- 50 Z. Czaińska, Z. Wojtowicz, *Aktywne metody edukacji*, Toruń 2000.
- 51 A.M. von Rohrscheidt, *Turystyka kulturowa*, Gniezno 2008.
- 52 E. Nieroba, A. Czerner, S. Szczepański, jw.
- 53 K. Lisowski, *Notes z wysp jońskich*, „Odra” 2015, nr 11, s. 63-67.
- 54 K. Podemski, *Socjologia...*, jw.
- 55 E. Tarkowska, jw., s. 17-42.
- 56 E. Nieroba, A. Czerner, S. Szczepański, jw.
- 57 E. Domańska, *Postmodernistyczny romantyzm (Sensitivism – nowa filozofia historii – Franklin R. Ankersmit)*, „Kultura Współczesna” 1996, nr 9-10, pp. 69-86.
- 58 J. Mikołajewski, *Siena*, „Książki” 2015, special issue no. 1, pp. 26-29.
- 59 E. Nieroba, A. Czerner, S. Szczepański, jw.
- 60 P. Muratow, jw.
- 61 H.G. Gadamer, jw.
- 62 M. Popczyk, *Estetyczne przestrzenie ekspozycji muzealnych*, Kraków 2008.
- 63 R. Koziółek, *Asteriks jest dobry*, „Książki” 2015, special issue no. 1, pp. 40-43.
- 64 B. Miciński, *Pisma*, Kraków 1970.
- 65 Ibid.
- 66 I. Wojnar, *Teoria wychowania estetycznego*, Warszawa 1976.
- 27 J.W. Burszta, *Czytanie kultury – pięć szkiców*, Poznań 1996.
- 28 M. Markowska, *Interpretacja jako rozumienie w ujęciu Wilhelma Diltheya*, „Czasopismo Filozoficzne” 2007, no. 2, pp. 58-74.
- 29 Z. Rosińska, *Praca pamięci*, [in:] E. Hałas (ed.), *Kultura...*, op. cit., pp. 107-126.
- 30 K. Podemski, op. cit., pp. 48-64.
- 31 A. Hauser, op. cit.
- 32 P. Bondanella, *Umberto Eco. Semiotyka, literatura, kultura masowa*, Kraków 1997.
- 33 A. Szpociński, *O współczesnej kulturze historycznej Polaków*, [in:] B. Korzeniewski (ed.), *Przemiany pamięci społecznej a teoria kultury*, Poznań 2007, pp. 25-42.
- 34 S. Czarnowski, *Dzieła*, Warszawa 1956.
- 35 S. Morawski, op. cit.
- 36 E. Nieroba, A. Czerner, S. Szczepański, *Flirty tradycji z popkulturą. Dziedzictwo kulturowe w późnej nowoczesności*, Warszawa 2010.
- 37 S. Hall, *Kodowanie i dekodowanie*, „Przekazy i Opinie” 1987, no. 1-2.
- 38 K. Pankowska, op. cit.
- 39 A. Wiczorkiewicz, *Apetyt turysty. O doświadczaniu świata w podróży*, Kraków 2008.
- 40 Ibid.
- 41 K. Podemski, *Socjologia podróży*, Poznań 2005.
- 42 H. Belting, *Antropologia obrazu. Szkice do nauki o obrazie*, Kraków 2012.
- 43 K. Podemski, *Socjologia...*, op. cit.
- 44 R. Winiarski, J. Zdebski, op. cit.
- 45 J. Urry, *Spojrzenie turysty*, Warszawa 2007.
- 46 K. Podemski, *Socjologia...*, op. cit.
- 47 K. Przeclawski, *Człowiek a turystyka – zarys socjologii turystyki*, Kraków 2004.
- 48 A. Matuszyk, *Pedagogika turystyki*, [in:] R. Winiarski (ed.), *Turystyka w naukach humanistycznych*, Warszawa 2008, pp. 87-98.
- 49 I. Kozina, *Dialog tradycji i awangardy: ontogeneza współczesnego muzeum*, [in:] M. Popczyk (ed.), *Muzeum Sztuki. Antologia*, Kraków 2006, pp. 633-654.
- 50 Z. Czaińska, Z. Wojtowicz, *Aktywne metody edukacji*, Toruń 2000.
- 51 A.M. von Rohrscheidt, *Turystyka kulturowa*, Gniezno 2008.
- 52 E. Nieroba, A. Czerner, S. Szczepański, op. cit.
- 53 K. Lisowski, *Notes z wysp jońskich*, „Odra” 2015, no. 11, pp. 63-67.
- 54 K. Podemski, *Socjologia...*, op. cit.
- 55 E. Tarkowska, op. cit., pp. 17-42.
- 56 E. Nieroba, A. Czerner, S. Szczepański, op. cit.
- 57 E. Domańska, *Postmodernistyczny romantyzm (Sensitivism – nowa filozofia historii – Franklin R. Ankersmit)*, „Kultura Współczesna” 1996, no. 9-10, pp. 69-86.
- 58 J. Mikołajewski, *Siena*, „Książki” 2015, special issue no. 1, pp. 26-29.
- 59 E. Nieroba, A. Czerner, S. Szczepański, op. cit.
- 60 P. Muratow, op. cit.
- 61 H.G. Gadamer, op. cit.
- 62 M. Popczyk, *Estetyczne przestrzenie ekspozycji muzealnych*, Kraków 2008.
- 63 R. Koziółek, *Asteriks jest dobry*, „Książki” 2015, special issue no. 1, pp. 40-43.
- 64 B. Miciński, *Pisma*, Kraków 1970.
- 65 Ibid.
- 66 I. Wojnar, *Teoria wychowania estetycznego*, Warszawa 1976.

- 65 Tamże.
- 66 I. Wojnar, *Teoria wychowania estetycznego*, Warszawa 1976.
- 67 W. Myśliwski, *Traktat o łuskaniu fasoli*, Kraków 2016.
- 68 E. Nieroba, A. Czerner, S. Szczepański, jw.
- 69 K. Podemski, *Socjologia...*, jw.
- 70 M. Sommer, jw.
- 71 M. Gołaszewska, *Istota i istnienie wartości. Studium o wartościach estetycznych na tle sytuacji ekologicznej*, Warszawa 1990.
- 72 A. Assmann, *Przestrzenie pamięci. Formy i przemiany pamięci kulturowej*, [w:] M. Saryusz-Wolska (red.), *Pamięć zbiorowa i kulturowa. Współczesna perspektywa niemiecka*, Kraków 2009, s. 170-171.
- 73 M. Borzyszkowska-Szewczyk, C. Olbracht-Prondzyński, *Pomorska kultura pamięci*, [w:] C. Olbracht-Prondzyński, K. Kulikowska (red.), *Pomorska kultura pamięci, kultura na pograniczu – pogranicza kultury*, Gdańsk 2015, s. 19-32.
- 74 M. Gołaszewska, jw.
- 75 M. Melchior, *Śladami lokalnej przeszłości – pamięć jako przedmiot animacji kultury*, [w:] E. Hałas (red.), *Kultura...*, jw., s. 227-234.
- 76 K. Kaniowska, *Antropologia i problem pamięci*, „Polska Sztuka Ludowa – Konteksty” 2003, t. 57, nr 3-4, s. 57-65.
- 77 P. Muratow, jw.
- 67 W. Myśliwski, *Traktat o łuskaniu fasoli*, Kraków 2016.
- 68 E. Nieroba, A. Czerner, S. Szczepański, op. cit.
- 69 K. Podemski, *Socjologia...*, op. cit.
- 70 M. Sommer, op. cit.
- 71 M. Gołaszewska, *Istota i istnienie wartości. Studium o wartościach estetycznych na tle sytuacji ekologicznej*, Warszawa 1990.
- 72 A. Assmann, *Przestrzenie pamięci. Formy i przemiany pamięci kulturowej*, [in:] M. Saryusz-Wolska (ed.), *Pamięć zbiorowa i kulturowa. Współczesna perspektywa niemiecka*, Kraków 2009, pp. 170-171.
- 73 M. Borzyszkowska-Szewczyk, C. Olbracht-Prondzyński, *Pomorska kultura pamięci*, [in:] C. Olbracht-Prondzyński, K. Kulikowska (eds), *Pomorska kultura pamięci, kultura na pograniczu – pogranicza kultury*, Gdańsk 2015, pp. 19-32.
- 74 M. Gołaszewska, op. cit.
- 75 M. Melchior, *Śladami lokalnej przeszłości – pamięć jako przedmiot animacji kultury*, [in:] E. Hałas (ed.), *Kultura...*, op. cit., pp. 227-234.
- 76 K. Kaniowska, *Antropologia i problem pamięci*, „Polska Sztuka Ludowa – Konteksty” 2003, vol. 57, no. 3-4, p. 57-65.
- 77 P. Muratow, op. cit.

Bibliografia / Bibliography

- Assmann A., *Przestrzenie pamięci. Formy i przemiany pamięci kulturowej*, [w:] Saryusz-Wolska M. (red.), *Pamięć zbiorowa i kulturowa. Współczesna perspektywa niemiecka*, Kraków 2009.
- Belting H., *Antropologia obrazu. Szkice do nauki o obrazie*, Kraków 2012.
- Bondanella P., *Umberto Eco. Semiotyka, literatura, kultura masowa*, Kraków 1997.
- Borzyszkowska-Szewczyk M., Olbracht-Prondzyński C., *Pomorska kultura pamięci*, [w:] Olbracht-Prondzyński C., Kulikowska K. (red.), *Pomorska kultura pamięci, kultura na pograniczu – pogranicza kultury*, Gdańsk 2015.
- Burszta J.W., *Czytanie kultury – pięć szkiców*, Poznań 1996.
- Czaińska Z., Wojtowicz Z., *Aktywne metody edukacji*, Toruń 2000.
- Czarnowski S., *Dzieła*, Warszawa 1956.
- Domańska E., *Postmodernistyczny romantyzm (Sensitivism – nowa filozofia historii – Franklin R. Ankersmit)*, „Kultura Współczesna” 1996, nr 9-10.
- Gadamer H.G., *Prawda i metoda*, Warszawa 2007.
- Gołaszewska M., *Istota i istnienie wartości. Studium o wartościach estetycznych na tle sytuacji ekologicznej*, Warszawa 1990.
- Grzymiański Ł., *Kureishi: kocham Orwella jak Manchester United*, „Książki” 2015, nr specjalny 1.
- Halbwachs M., *Spoleczne ramy pamięci*, Warszawa 2008.
- Hall S., *Kodowanie i dekodowanie*, „Przekazy i Opinie” 1987, nr 1-2.
- Hauser A., *Filozofia historii sztuki*, Warszawa 1970.
- Kamiński S., *Nauka i metoda. Pojęcie nauki i klasyfikacja nauk*, Lublin 1992.
- Kaniowska K., *Antropologia i problem pamięci*, „Polska Sztuka Ludowa – Konteksty” 2003, t. 57, nr 3-4.
- Kazimierska K., *Biografia i pamięć. Na przykładzie pokoleniowego doświadczenia ocalonych z Zagłady*, Kraków 2008.
- Kazimierska K., *Współczesna pamięć komunikacyjna i kulturowa. Refleksja inspirowana koncepcją Jana Hassmana*, [w:] Hałas E. (red.), *Kultura jako pamięć*, Kraków 2012.
- Kostołowska E., *Muzea w poszukiwaniu atrakcji*, [w:] Grad J., Mamzer H. (red.), *Kultura przyjemności. Rozważania kulturoznawcze*, Poznań 2005.
- Kozina I., *Dialog tradycji i awangardy: ontogeneza współczesnego muzeum*, [w:] Popczyk M. (red.), *Muzeum Sztuki. Antologia*, Kraków 2006.
- Koziołek R., *Asteriks jest dobry*, „Książki” 2015, nr specjalny 1.
- Kruczek Z., *Zabytki architektury i muzea jako atrakcje turystyczne*, [w:] Krasny P., Ciarkowski D. (red.), *Sztuka i podróżowanie. Studia teoretyczne i historyczno-artystyczne*, Kraków 2009.
- Kula M., *Nośniki pamięci historycznej*, Warszawa 2002.

- Lisowski K., *Notes z wysp jońskich*, „Odra” 2015, nr 11.
- Markowska M., *Interpretacja jako rozumienie w ujęciu Wilhelma Diltheya*, „Czasopismo Filozoficzne” 2007, nr 2.
- Matuszyk A., *Pedagogika turystyki*, [w:] Winiarski R. (red.), *Turystyka w naukach humanistycznych*, Warszawa 2008.
- Mączak A., *Peregrynacje, wojaże, turystyka*, Warszawa 2001.
- McCannel D., *Turysta. Nowa teoria klasy próżniaczej*, Warszawa 2002.
- Melchior M., *Śladami lokalnej przeszłości – pamięć jako przedmiot animacji kultury*, [w:] Hałas E. (red.), *Kultura jako pamięć*, Kraków 2012.
- Michałowski K., *Od Edfu do Faras*, Warszawa 1974.
- Miciński B., *Pisma*, Kraków 1970.
- Mikołajewski J., *Siena*, „Książki” 2015, nr specjalny 1.
- Morawski S., *Zmierch estetyki? Rzekomy czy rzeczywisty*, Warszawa 1987.
- Moszyński A., *Dziennik podróży do Francji i Włoch*, Kraków 1970.
- Muratow P., *Obrazy Włoch*, Warszawa 1988.
- Myśliwski W., *Traktat o łuskaniu fasoli*, Kraków 2016.
- Nieroba E., Czerner A., Szczepański S., *Flirty tradycji z popkulturą. Dziedzictwo kulturowe w późnej nowoczesności*, Warszawa 2010.
- Olbracht-Prondzynski C., Kulikowska K., *Wstęp* [w:] Olbracht-Prondzynski C., Kulikowska K. (red.), *Pomorska kultura pamięci, kultura na pograniczu – pogranicza kultury*, Gdańsk 2015.
- Ossowski S., *Więź społeczna i dziedzictwo krwi*, Warszawa 1966.
- Pankowska K., *Kultura – sztuka – edukacja w świecie zmian*, Warszawa 2013.
- Podemski K., *Antropologia turystyki*, [w:] Winiarski R. (red.), *Turystyka w naukach humanistycznych*, Warszawa 2008.
- Podemski K., *Socjologia podróży*, Poznań 2005.
- Popczyk M., *Estetyczne przestrzenie ekspozycji muzealnych*, Kraków 2008.
- Popczyk M., *Przemysław przyrodę*, „Kultura Współczesna” 2011, nr 1 (67).
- Przeclawski K., *Człowiek a turystyka – zarys socjologii turystyki*, Kraków 2004.
- Ricoeur P., *Pamięć, historia, zapomnienie*, Kraków 2007.
- Rohrscheidt A.M. von, *Turystyka kulturowa*, Gniezno 2008.
- Rosińska Z., *Praca pamięci*, [w:] Hałas E. (red.), *Kultura jako pamięć*, Kraków 2012.
- Sommer M., *Zbieranie. Próba filozoficznego ujęcia*, Poznań 2003.
- Szacka B., *Czas przeszły, pamięć, mit*, Warszawa 2006.
- Szpociński A., *O współczesnej kulturze historycznej Polaków*, [w:] Korzeniewski B. (red.), *Przemiany pamięci społecznej a teoria kultury*, Poznań 2007.
- Tarkowska E., *Pamięć w kulturze teraźniejszości*, [w:] Hałas E. (red.), *Kultura jako pamięć*, Kraków 2012.
- Todorov T., *Podbój Ameryki. Problem innego*, Kraków 1996.
- Urry J., *Spojrzenie turysty*, Warszawa 2007.
- Wieczorkiewicz A., *Apetyt turysty. O doświadczaniu świata w podróży*, Kraków 2008.
- Winiarski R., Zdebski J., *Psychologia turystyki*, Warszawa 2008.
- Wojnar I., *Teoria wychowania estetycznego*, Warszawa 1976.